शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु ।

श्रीमद्गुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ॥

घनदर्पणम्

यन्माया गुणसम्प्रवाहरहितं विज्ञानसारं परं

तद्ब्रह्माहमतीव शान्तमनसा ध्यात्वा सदा निर्मलम् ।

कौमारादि विशेषशास्त्रमनिशं ज्ञात्वा करोम्युत्तमं

व्याख्यानं घनदर्पणस्य विदुषां बोधाय संक्षेपतः ॥ १

वेदार्थ तत्व प्रतिपादिताव्यय ब्रह्मैकचित्तं परतत्व वेदिनम् ।

श्रीचाडलक्ष्मीनरसावधानिनं मत्तातमाचार्यमहं नमामि तम् ॥ २

निगमागमसारज्ञं श्रीमन्निप्ठरूलवंशजम् ।

रामावधानिनं वन्दे मद्गुरुं लोकपूजितम् ॥ ३

कौमारव्याकरणे सर्वशिक्षासु च लक्षणवत् ॥ ४

घनस्य बहुत्वेन लक्षणाभावात् । सूक्ष्मतः ॥ ५

सूत्र वचनरूपेणोक्तत्वाच्च घनावधानं न वक्तव्यमिति केचिद्वदन्ति ॥ ६

तदसंगतम् ॥ कुतः ? ॥ कौमारव्याकरणे सर्वशिक्षासु च विलोमलक्षणस्य

कुमारव्यासादिभिरुक्तत्वात् ॥ विलोमत्वं नाम ॥ ७

जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥ ८

अष्टविकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिरिति वसिष्ठरू शिक्षायामुक्तत्वात् ॥ ९
अष्टावधानानां विलोमत्वं प्रसिद्धम् ॥ १०

एतेषामष्टावधानानां विलोमनामत्वं कुत्र वर्तत इति चेत् ।

अनुलोमस्व पाठरूः स्याद्विलोमस्संधिनिर्मित इति व्यास शिक्षायामेवोक्तत्वात् ।

अष्टावधानानां विलोमनामत्वं प्रसिद्धम् ॥ एतेषामष्टावधानानाम् । ११

आद्यवधान जटायाः समग्रलक्षणमुक्त्वा एतदेव लक्षणं ।

घनावधानस्यापि समग्रमित्यभि प्रायेण कुमारव्या सादयः ।

एतल्लक्षणग्रन्थेषु क्वचित् क्वचित्स्थलेषु सूत्रवचन रूपेण घनस्य लक्षणं प्रादर्शयन् ॥
१२

घनावधाने लक्षणस्य षत्वणत्वादिषु संधिषु यथा शास्त्र प्रवर्तकत्वात् घनावधान

मावश्यकमेव । ननु । घनावधानस्य लक्षणं समग्रं चेत् । अस्माभिरूनु ।

एतादृक्षास ऊषुणः । समत ऊषु इत्यादिषु ग्रहणेषु घनसन्धि समये

ऊकारस्य वकारादेश प्राप्तिः । कुतस्संभवति । कौमारव्याकरणे ।
इवर्णोकारौ यवकाराविति सूत्रेण उकारस्यैव वकारादेश प्राप्तिः । किंच ।
यमिवर्णो सवर्णोवमुन्नश्येति..न्यचीति व्यासशिक्षा वचनेनापि उदित्यत्र तपरस्
तत्कालस्येति सूत्रेण उकारस्यैव वकारादेशप्राप्तिः । एवं सति ।
घन समये ऊषुस्वतोत ऊषु ऊनुन्वस्माभिरस्माभिः । ऊषुणोनस्वेतादृक्षासः
इत्यादिषु घनसन्धिसमये कथम् । ऊकारस्य वकारादेशो भवतीति चेत् । १३

तथा न । ह्रस्वस्यानित्यदीर्घं स्यात्तद्वास्याप्युपलक्षणमिति व्यास
शिक्षावचनेनैव ह्रस्व उकारस्य अनित्य ऊकारस्यापि उपलक्षणत्वात् ।
अनित्य ऊकारस्य वकारादेशो भवति । किंच । अनुक्तमन्यतोग्राह्यमिति
न्यायेन शास्त्रान्तरबलेनापि अनित्य ऊकारस्य वकारादेश प्राप्तिरस्ति ।
कुतः । इको यणचीति सूत्रेण इकः स्थाने यणादेशप्राप्तौ सत्यां ऊकारस्य
अच्परे वकारादेशप्राप्तिः । ननु । अनुक्तमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायः ।
लौकिकशास्त्रेषु प्रसिद्धः प्रातिशाख्यस्य वैदिकत्वात् प्रातिशाख्य
लक्षण विषये न प्रसिद्ध इति चेत् शास्त्राणां वेदत्वात् सर्वशास्त्राणि
वैदिकान्येव । प्रातिशाख्ये तावत् । यथायुक्ताद्विधिस्सा प्रकृतिः संवृते कण्ठेरू नादः
।

क्रियते विवृते श्वासः । मध्ये हकारः । ता वर्ण प्रकृतयः ।

स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचऍस्यादुदात्तयोर्वान्यतरो

वोदात्तस्वरितयोस्स विक्रमः ।

इत्यादिषु सूत्रेषु विधिप्रकृति शब्दयोः नादश्वासहकार प्रकृतिशब्दानां नीचप्रकृति शब्दयोश्च अन्योन्यं विषमान्वय संभवे सति व्याकरणे सर्वनामानि कामचारेण

तत्तल्लिङ्गतामुपादधत इति महाभाष्यवचनेन तेषां शब्दानां अन्योन्यान्वयः संभवतीति कौमारव्याकरण भाष्यकारैरुक्तत्वात् । किंच ॥ सूत्रेष्वदृष्टं यत्किंचित् सूत्रान्तर

बलाद् भवेत् । अनुक्तस्याविरुद्धस्य मतं ग्रहणमन्यत ।

इति न्याय पञ्चाशत्कारैरुक्तत्वाच्च । अनुक्तमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायः ।

अवश्यकमेव । ननु । प्रातिशाख्ये तावत् विलोमलक्षणमस्तीति । पूर्ववत् ।

भवद्भिरुक्तं तल्लक्षणं कुत्र वर्तत इति चेत् आवृत्परः । इतिपरोऽपि ।

अभिभः । एष्ठरूः । नेपः । विवः । अजीगः । पितः । मातः ।

एतेषां ग्रहणानां जटाघनसमये एतेषां सूत्राणां सार्थकत्वात् ।

एतानि ग्रहणानि । यथा ।

च्र्च् २.४.७.२ -अवृषादितीत्यवृषादवृषादितिश्रुतःश्रुतरित्यवृषादवृषादितिश्रुतः ।

ऋ.च् २.५.२.१

संवत्सरमभिभरभिभस्संवत्सरऐसंवत्सरमभिभस्तंतमभिभस्संवत्सरऐसंवत्सर मभिभस्तम् । इत्यादीनि । एतेषु ग्रहणेषु एतेषां सूत्राणां प्रवर्तकत्वात् ॥

कौमारव्याकरणे विलोमलक्षणं सुतरामस्ति ॥ तस्मात् ॥

सर्वस्यापि लक्षण ग्रन्थस्य ॥ संहितासन्धिष्विव घनसन्धिष्वपि प्रवर्तकत्वात् । बहुविद्वज्जनादृतत्वाच्च घनावधानमावश्यकमध्येतव्यमिति सिद्धान्तः ॥

अलमिति प्रसंगेन ॥ १४

अथ घनदर्पण मूलवचनानां मया व्याख्यानं क्रियते ॥ १५

प्रणम्य लम्बोदरमम्बुजाक्षमीशानमार्यां वचसां च देवीम् ।

सतां मुदेऽहं घनदर्पणं तत् कौमारशिक्षाः प्रसमीक्ष्य वक्ष्ये ॥ १६

लम्बमानं उदरं यस्य सः ॥ लम्बोदरः । तं गणाधिपतिम् ।

अम्बुनि जायते इत्यम्बुजे अम्बुजे इव अक्षिणी यस्य सः अम्बुजाक्षः ।

तं श्रीमहाविष्णुम् ईशानं श्रीमहेश्वरं च आर्यां पार्वतीं च वचसां गिरां देवीं

सरस्वतीं च अहं प्रणम्य तत् प्रसिद्धाः कुमारस्येदं कौमारं प्रातिशाख्यं शिक्षाः

व्यासशिक्षादयः कौमारं ताश्शिक्षाः कौमारशिक्षाः ।

तास्समीक्ष्य सम्यगालोच्य सतां विदुषां मुदे संतोषाय घनदर्पणं नाम ग्रन्थं वक्ष्ये ।

वचनम् । अधीत्य संहितापूर्वं पदक्रमजटाघनान् । १७

शिक्षादि शास्त्राध्ययनं कुर्यात्कौमारसंयुतम् ॥ पूर्वं प्रथमं गुरूपदिष्टां संहिताम्

अधीत्यानन्तरं पदं च क्रमश्च जटा च घनश्च पदक्रमजटाघनाः तान् ।

अधीत्यनन्तरं कौमारेण संयुतम् । शिक्षादि शास्त्राध्ययनं शिक्षाः ।

आदयो यस्य तत् शिक्षादि, शिक्षादि च तत् शास्त्रं च शिक्षादिशास्त्रं शिक्षा

नाम व्यासशिक्षादयः । शास्त्रं नाम कुमारव्याकरणम् एतेषाम् अध्ययनं

कुर्यात् ॥ पदानां सन्धिरुच्छ्वासे संहितानवसानगा । अनुलोमविलोमाभ्यां

सा द्विधा पदमन्तगम् ॥ उच्छ्वासे एकप्राणे एकोच्छ्वासे पदानां क्रमेण

अवसानं गच्छतीत्यवसानगा न अवसानगा अनवसानगा या संधिः । उच्यते ।

सांहितेति विज्ञेया । सैव अनुलोम विलोमाभ्यां द्विधा । अनुलोमसऐहिता ।

आर्षसऐहिता । विलोमसऐहिता । पौरुषसऐहिता । आर्षसऐहिता । यथा ।

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो नमः । पौरुषसऐहिता यथा ।

१.५.६.४ उपोपोदिदुपोपोपोपेन्नु न्विदुपोपोपोपेन्नु ।

६.१.९.५ मिमीतेयातयाम्नियायात याम्नियायातयाम्नियायातयाम्निया मिमीतेमिमीते
यातयाम्नियायातयाम्नियैवैवा यातयाम्नियायातयाम्नियामिमीतेमिमीते
यातयाम्नियायातयाम्नियैव । १७

वचनम् । वर्णाक्षरस्वराङ्गानां सन्धयस्तु यथाक्रमात् ।

पृथक्पृथगनु प्रोक्ताश्चतस्रः संहिताः स्मृताः ॥ १८

वर्णाश्च अक्षराणि स्वराश्च अङ्गानि च वर्णाक्षरस्वराङ्गानि तेषां यथाक्रमात् पृथक्पृथक् द्वयोर्द्वयोः सन्धिः संहितेत्यर्थः । द्वयोर्वर्णयोः सन्धिः ।

वर्ण संहिता । द्वयोरक्षरयोः सन्धिः । अक्षर सऐहिता ।

द्वयोस्स्वरयोः सन्धिः । स्वरसंहिता । द्वयोरङ्गयोः सन्धिः । अङ्गसंहिता ।

एवं प्रकारेण अनुलक्षणविधिमनुसृत्य याश्चतस्रः सन्धयः प्रोक्ताः तास्संहिताः

वर्णाक्षरस्वराङ्गसंहिता इति स्मृताः । यथा वर्णसंहिता ।

यज्ञस्य घोषदसीत्यत्र स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरमिति सूत्रेण

जकारस्य स्वरपूर्वत्वे सति द्वित्वप्राप्तिः । सवर्णसवर्गीयपर इति

सूत्रेण तस्य जकारस्य सवर्गीय ञकारे परे सति द्वित्वनिषेधप्राप्तिः ।

पुनः । नानुत्तम उत्तमपर इति सूत्रेण तस्य जकारस्य उत्तमसवर्गीय परत्वात् । पुनः । द्वित्वप्राप्तिर्भवति । एवं वर्णसंहिता भवति । अक्षरसंहिता यथा ।

धा असि स्वधा असीत्यत्र जटायां घने वा असि स्वधा स्वधास्यसि स्वधेत्यत्र दीर्घऐ समानाक्षरे सवर्णपर इति सूत्रेण सवर्णदीर्घप्राप्ते सति ।

न धामापासीति सूत्रेण तस्य सवर्णदीर्घस्य निषेधप्राप्तिः ।

पुनः । अमिनन्तार्ष इति सूत्रेण आर्षग्रहणसामर्थ्यात् जटाघन सन्धिषु सवर्णदीर्घप्राप्तिर्भवत्येव एवं अक्षरसंहिता ।

स्वरसंहिता यथा २.३.१३.३ ऊहतिदिक्षुदिक्षूहत्यूहति दिक्ष्वित्यत्र जटाघनलन्धि

समये । ऊभावे चेति सूत्रेण यत्र ऊभावः तत्र स्वरितप्राप्तिः ।

लक्ष्यते । तथा सति । ऊभावेत्यत्र उकारश्च उकारश्च उकारौ तयोर्भावः

ऊभाव इति विग्रहेण दिक्षूहतीत्यत्र ऊभावत्वं नास्ति । किंच ।

उच्चोत्वां नीच उत्वे स्यात्प्रश्लिष्ट सन्धितो यम इति वचनेन नीचउत्व इत्यत्र

स्वरस्य कारतोत्तर इति वचनेनापि च तपरस्तत्कालस्येति सूत्रेण च उकारस्यैव तस्मात् । दिक्षूहतीत्यत्र उदात्तमुदात्तवतीति सूत्रेण उदात्त एव भवतीत्यर्थः ।

न तु स्वरितः । एवं स्वरसंहिता । अङ्ग सऐहिता यथा ।

१.१.३.१ ऋतावरीरूर्मिणीरूर्मिणीर्ऋतावरीर्ऋतावरीरूर्मिणी

रित्यत्र ऋकारपरभूते च रेफः पूर्वाङ्गता भवेदिति वचनेन ऋकारे परे सति

रेफस्य पूर्वाङ्गत्वे प्राप्ते सति पराङ्गं प्रचयाद्भक्तिः प्रचये त्वृपरे च र इति वचनेन रेफस्य प्रचय ऋकार परत्वात् रेफस्य पराङ्ग प्राप्तिर्भवति एवं अङ्गसऐहिता प्रकरणम् एवं प्रकारेण चतस्रस्संहिताः स्मृताः ।

पदवत्संहिता यत्र न कार्यं सांहितं भवेत् ।

संहिता प्रकृति र्ज्ञेया सप्तैतास्संहितास्स्मृताः । यत्र यस्मिन् वेदभागे सांहितं

संहितासंबन्धलक्षणं न कृतं भवेत् पदमिव भवति सा प्रकृतिसंहितेति ज्ञेया ।

यथा । ज्या इयऐ समने पारयन्ती । असि स्वधा स्वधास्यसि स्वधा अस्यसि

स्वधास्यसि स्वधा असि । ननु । असि स्वधा स्वधासीत्यत्र घनसमये प्रकृति

संहिताकार्यं कथं न भवतीति चेत् प्रातिशाख्ये आर्षग्रहणसामर्थ्यात् ।

आर्षसन्धिषु । प्रकृतिसंहितालक्षणं प्रवर्तते । नतु । पौरुषसन्धिषु ।

ननु । घने द्वादश सन्धय इति वचनेन सर्वे घनसन्धयः । पौरुषाः ।

आर्ष सन्धयः कुत्र वर्तन्त इति चेत् । घनसन्धिषु आर्षपौरुषभेदलक्षणं

उत्तरत्र वर्तते । किंच । वचन सूत्रयो स्सामान्य विशेष विचक्षणे ।

शिक्षा च प्रातिशाख्यं च विरुद्धे भवतो यदि ।

शिक्षा स्याद्दुर्बलात्रैव सिंहस्येव मृगी यथेति न्यायेन अमिनन्तार्ष इति सूत्रप्राबल्यात् ।

विलङ्घनं च नपरं तपरं स्वरं अवर्ण्यनिङ्ग्यमिङ्ग्यमष्टलक्षणमीरितम्

इति वचनोक्तलक्षण प्रयुक्तं सुप्तिङन्तादिभेदेन व्याकरण प्रसिद्ध

सुबन्त तिङन्तादि भेदेन क्रमेण पदानुक्रमेण यत् । अधीतं तत् ।

अध्यायपदमित्यर्थः । यथा । इन्द्रः । वृत्राय । वज्रम् । प्रेति ।

अहरत् । उच्चार्य संहितावद्वे पदे प्रोक्त्वोत्तरं पुनः ।

संदध्या दुत्तरेणैव क्रमोऽर्धान्तं समापयेत् । द्वे पदे संहितावदुच्चार्य ।

तत्र द्वयोः पदयोः उत्तरं द्वितीयपदं पुनरुक्त्वोत्रपदेनैव संदध्यात् ।

सः । अध्यायक्रम इत्यर्थः । यथा । देवा वै । वै देवयजनम् ।

देवयजन मध्यवसाय । देवयजनमिति देव-यजनम् ।

अर्धर्चस्य अन्तं समाप्तिं कुर्यात् ॥ यथा आपो ह । ह यत् । यत्प्रजापते ॥

प्रजापत इति प्रजा-पते ॥ एवम् अनुवाकादीनामप्युपलक्षणम् ॥

किंच इङ्ग्यपदमध्ये विरामः । कथं प्राप्तिः । इङ्ग्यपदावसाने स्यादिति शब्दस्त्वसांहिते ।

तन्मध्ये तु विवृत्तित्वं भाष्यकारैः प्रचोदितमिति ।

सर्वसम्मतशिक्षाया मुक्तत्वात् । इङ्ग्यपदमध्ये विवृत्तित्वं नित्यम् ।

पदद्वयं क्रमादुक्त्वा द्वितीयं प्रथमं पुनः ।

पुनश्च क्रमवद्ब्रूयात्सन्धिः सा च जटा स्मृता । पदद्वयं क्रमात् । पदानुक्रमात् ।

सन्धितः उक्त्वा अनन्तरं पुनः तद्वयोः द्वितीयं द्वितीयपदं च पुनः प्रथमं च

उक्त्वा ततः क्रमवद्ब्रूयाच्चेत् सा जटा स्मृता यथा ।

१.८.२१.१ इहेहैषामेषामिहेहेहे हैषाम् ॥ १८

व ॥ अर्धर्चस्यादितो ब्रूयात्कामादन्ताद्विपर्ययात् । १९

आदिं चान्तनयेदेवं क्रममालेति चोच्यते । अर्धर्चस्यादितः क्रमात् ।

अनुक्रमेण क्रमं ब्रूयात् । तदन्ततः । विपर्ययात् ।

विलोमतः क्रमं ब्रूयात् । पुनः मध्यतः विलोमेन आदिं अर्धर्चादिं च मध्यतः । अनुलोमेन तदन्तं च प्रापयेत् सा क्रममालेत्युच्यते । यथा ॥ युञ्जानः प्रथमम् ।

धियस्सविता । प्रथमं मनः । सविता तत्वाय तत्वाय सविता । मनः प्रथमम् ।

सविता धियः । धिय इति धियः । प्रथमं युञ्जानः । एवं सर्वत्र वक्तव्या ॥

पदोत्तरां जटामेव शिखेत्याहुर्महर्षयः । प्रातिशाख्यादिशास्त्रज्ञै र्मुनिभिर्या जटोच्यते ।
सन्धितस्सा पदोर्ध्वा चेच्छिखा सम्यगुदीरिता ।

प्रातिशाख्यं आदिर्येषां तानि प्रातिशाख्यादीनि ॥

प्रातिशाख्यादीनि च तानि शास्त्राणि च प्रातिशाख्यादिशास्त्राणि तानि जानन्तीति

प्रातिशाख्यादिशास्त्रज्ञाः तैर्मुनिभिर्या जटा उच्यते ।

आदितः । अनेकानि पदानि प्रोक्त्वा पृथक् पृथक् ।

प्रत्येकं प्रत्येकं विलोमेन क्रमं जटां घनं वा वदेद्यदि सा रेखा प्रकीर्तिता । यथा ।

इन्द्रो वृत्राय । वृत्रायेन्द्रः । इन्द्रो वृत्राय । वृत्राय वज्रम् ।

वज्रं वृत्राय । वृत्रायेन्द्रः । इन्द्रो वृत्राय । वृत्राय वज्रम् ।

वज्रंप्र । प्रवज्रम् । वज्रं वृत्राय । वृत्रायेन्द्रः । इन्द्रो

वृत्राय । वृत्राय वज्रम् । वज्रंप्र । एवं अर्धर्चान्तं समाप्तिं

कुर्यात् ॥ आदितः क्रमवद्ब्रूयादन्ततोऽपि विपर्ययात् ।

अर्धर्चस्यैव युक्तो यो मुनिभिर्ध्वज ईरितः । अर्धर्चस्यादितः क्रमात् ।

अनुक्रमेण क्रमादीन् ब्रूयात् । तस्य अन्ततः । विपर्ययात् । विलोमेनच ब्रूयात् ।

एवं प्रकारेण यः । ग्रन्थः । उक्तः । सः । मुनिभिः ।

ध्वजावधान मितीरितम् । यथा । उभावाम् । वामिन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी आहुवध्यै ।

एवम् अन्तं नयेत् । विलोमेन यथा मादयध्यै सह । सह राधसः । राधस उभा ।

उभाहुवध्यै । आहुवध्या इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी वाम् । वामुभा ।

एवं वदेत् ॥ १९

व ॥ क्रममुक्त्वा क्रमेणैव विलोमात्सन्धितो वदेत् । २०

अर्धर्चस्यैवमुक्तो यः क्रमदण्ड इतीरितः । अर्धर्चस्य आदितः अनुक्रमेण

क्रममुक्त्वा तं विलोमे संहितावत् उक्त्वा एवम् अनेनक क्रमान्

अनुक्रमेण उक्त्वा पृथक् पृथक् । प्रतिक्रमान्तात् ।

पूर्वोक्तक्रमान् विलोमेन सन्धितः । संहितावत् वदेत् ।

एवं यः ग्रन्थः उक्तः सः क्रमदण्ड इतीरितः ।

यथा । देवा मनुष्याः । मनुष्या देवाः । देवा मनुष्याः । मनुष्याः पितरः । पितरो मनुष्या देवाः । देवा मनुष्याः । मनुष्याः पितरः । पितरस्ते । ते पितरो मनुष्या देवाः

॥ व ॥ समारभ्यादितोऽर्धर्चान्पृथक्पृथक्क्रमं वदेत् । २१

तेषामनुक्रमादन्तं नयेदेवं रथः स्मृतः । आदितः अर्धर्चान् आरभ्य पृथक्पृथक् ।

प्रतिमंत्रस्य आनुपूर्व्येण क्रमाध्यायादिकं वाक्यग्रन्थं वा वदेत् ।

तेषामर्धर्चाना मानुपूर्व्येण एवं पृथक्पृथक् क्रमादिकं वाक्यग्रन्थं वा उक्त्वा चतुर्णाम् अर्धर्चानाम् अन्तं नयेच्चेत् .. (तत्) रथावधानमिति स्मृतम् । यथा । सावित्राणि जुहोति । विष्णुमुखा वै । उत्सन्नयज्ञो वै । देवासुरास्संयत्ताः । जुहोति प्रसूत्यै । वै देवाः । वा एषः । संयत्ता आसन् । एवमेव समाप्तिं कुर्यात् । वाक्यग्रन्थो यथा । ब्रह्म सन्धत्तं तन्मे जिन्वतम् । उद्धन्यमानमस्या अमेध्यम् । देवासुरास्संयत्ता आसन् । उभये वा एते प्रजापतेरध्यसृज्यन्त । क्षत्रऐ सन्धत्तं तन्मे जिन्वतम् । अपपाप्मानं यजमानस्य हन्तु । ते देवा विजयमुपयन्तः । देवाश्चासुराश्च । एवं रथावधानम् ॥

व ॥ जटामुच्चार्य विधिवत्तृतीयं संहितेव हि । २२

विलोमेनानुलोमेन वदेच्चेत्स घनस्स्मृतः । विधिवत् । यथाशास्त्रेण द्वयोः पदयोः । जटामुक्त्वा तदुत्तरं तृतीयं पदं संहितावदुक्त्वा ततः विलोमेन अनुलोमेन च पदत्रयं वदेच्चेत् । सः घनः स्मृतः । यथा ।

२.६.९.८ आहेहेहाहाहेहगतिर्गतिरिहाहाहेहगतिः ।

३.४.१०.५ तयातयातयेहीह्यातयातयेहि ।

३.४.१०.५ एहीह्येह्येह्येह्या । ३.४.१०.५ इह्येहीह्यारोहरोहेहीह्यारोह ॥ २२

व ॥ द्विपदोऽष्टादशपदः पदैष्षोडशभिर्युतः । २३

त्रयोदशपदश्चेति चतुर्धा घन २३ ईरितः । द्वि पद घनः । अष्टादश पद घनः । षोडश पद घनः ।

त्रयोदश पद घनः । एवं प्रकारेण तैत्तिरीयग्रन्थे चतुर्धा घनः प्रोक्तः ।

घनस्य चातुर्विध्यम् उत्तरत्र वचनरूपेण स्पष्टीकृतम् ॥ २३

॥ व ॥ यत्र द्वयोश्च पदयोः समानस्वरवर्णयोः । तृतीयेन घनो न स्यात् क्रमवत् द्विपदो घनः । यत्र द्वयोः समानस्वरवर्णयोः । पदयोस्सतोः तत्र उत्तरेण तृतीयेन पदेन

घनो न स्यात् । तस्मात् । क्रमवत् द्विपदघनः । इत्यर्थः । नमो नमः ।

भेषजं भेषजम् । सुवस्सुवः । देवो देवः । गायत्री गायत्री ।

संवत्सर स्संवत्सरः । समानस्वरवर्णपदयोरिति किम् । २४

५.३.१२.२ त–छ–र्ति– प्र् तछर्ति प्र् र्द्दौं–ह्–ज़्–त्द्धााद्दा

तरति तरति तरति तरति तरति तरति ब्रह्महत्यां ब्रह्महत्यां तरति तरति तरति तरति ब्रह्महत्याम् ।

४.६.२.२ असूर्ता सूर्तासूर्तासूर्तासूर्तासूर्तारजसोरजसस्सूर्तासूर्तासूर्तासूर्तारजसः ।

१.८.१४.१ तेतेतेतेतेतेवाचंवाचंतेतेतेतेवाचम् ।

६.६.४.४ उपशय उपशय उपशय उपशय उपशय उपशये

भ्रातृव्यापनुत्त्यैभ्रातृव्यापनुत्त्याउपशयउपशयउपशयउपशयेभ्रातृव्यापनुत्त्यै ।

??अग्नीदग्नीनग्नीनग्नीददग्नीन्विव्यग्नीनग्नीदग्नीन्वि ।

१.३.३.१ मामामामामामा मामामामामामामा ।
मामामामामामाहिऐसीर्हिऐसीर्मामामामाहिऐसीः ।

ननु त्रयाणां पदानां चतुर्णामपि वा घनप्रसिद्धिः । अत्र तु द्वयोः पदयोः

कथमुच्यते ॥ सत्यम् । अत्र जटाकाले पञ्चसन्ध्यभावेऽपि यथा

एकसन्धिरेव जटा भवति । तथैव क्रमजटावद्घन इत्यर्थः ॥ २४

व ॥ त्रिक्रमस्य जटामुक्त्वा चतुर्थं सन्धितो भवेत् ॥ २५

विलोमेनानुलोमेन चाष्टादशपदो घनः । प्रथमं त्रिक्रमस्य विधिवत् ।

जटा उक्त्वा ततः चतुर्थं चतुर्थपदं तेन सह संहितावदुक्त्वा तत्पदं चतुष्टयम् ।
विलोमेन अनुलोमेन च वदेच्चेत् । सः ॥ अष्टादशपदघन इत्यर्थः । यथा ।

२.३.१४.४ अर्यमा,,याति,यात्यर्यमार्यमा,याति वृषभोवृषभोयात्यार्यमा,र्यमा,याति
वृषभः ॥

(१८ द्रठ्ठड्ढठ्थ्द्म ठ्ठढ्यड्ढद्ध ठ्ठथ्थ् ड्ढथ्द्मत्दद)

व ॥ तत्त्रिक्रमे पूर्वपदेन युक्ते द्वयं जटावत्क्रमवत्तु शेषम् । २६

उक्त्वा विलोमादनुलोमतश्चेद्वदेत्पुनःषोडशभिः पदैः स्यात् ॥

घनसमये त्रिक्रमेषु पूर्वपदेन सन्धौ सत्याम् । त्रिक्रमे आदिपदं पूर्वपदेन

सह जटावत् उक्त्वा शेषं पदद्वयं क्रमवदुक्त्वा तत्पदचतुष्टयं विलोमेन

अनुलोमेन च वदेच्चेत् । सः । षोडशपदघन इत्यर्थः ।

यथा ॥ १.५.१.२ तं पूषा पूषा तं तं पूषाअधत्ता, अधत्ता पूषा तं तं पूषा,अधत्त ॥

५.७.१०.१ सदक्षिणादक्षिणाससदक्षिणावर्त तावर्ततादक्षिणाससदक्षिणावर्तत ।

त्रयोदशपदघन निमित्तवचनस्य पूर्वमेव व्याख्यानं कृतम् ।

तस्मादेवं सर्वत्र घनश्चतुर्विधः अध्येतव्यः ।

त्रयोदशपदघने आर्षपौरुषसन्धिविचक्षणं करोति ॥

प्रथमः पञ्चमः षष्ठरूो द्वादशैकादशौ तथा ।

सांहिताः सन्धयः प्रोक्ता इतरे पौरुषा घने ॥

प्रथमः पञ्चमः षष्ठरूः द्वादशः एकादशः । एते सन्धयः । संहितायां भवाः

सांहिताः । सन्धयः भवन्ति । द्वितीयः । तृतीयः । चतुर्थः । सप्तमः ।

अष्टमः । नवमः । दशमः । एते सन्धयः । पौरुषा भवन्तीत्यर्थः ॥

यथा ॥ ६.१.४.६ मर्त्येष्वा मर्त्येषुमर्त्येष्वेतीत्यामर्त्येषुमर्त्येष्वेति । अत्र यथा ॥

मर्त्येष्वा । आ । आमर्त्येषु ॥ मर्त्येषुमर्त्येषु । मर्त्येष्वा ॥ एति ।

इतीति । इत्या । आमर्त्येषु । मर्त्येषुमर्त्येषु ॥ मर्त्येष्वा । एति ॥

ननु द्वितीयचतुर्थसप्तमदशमानां विलोमेनोच्चारणाभावे सति कथं सांहिताः

सन्धयो न भवन्ति । तथा न । किंतु । आर्षवदुच्चारणाभावात् ।

एतेषाम् आर्षत्वं नास्ति । पौरुषत्वसिद्धिर्भवति । २६

॥ व ॥ प्रग्रहत्वं जटायां स्याद्यस्य तस्य घनेऽपि च ।

अन्यस्वरपरोऽप्येवं सन्धिकार्यं न युज्यते । जटायां यस्य स्वरस्य प्रग्रहत्वं घनेऽपि च ॥ २७

तस्य स्वरस्यैव प्रग्रहत्वं स्यात् ॥ घनसन्धिषु अन्यस्वरपरोऽपि सन्धिकार्यं

नास्तीत्यर्थः ॥ यथा ॥

५.१.६.३ एते पदेपदे एते एतेपदेअथो अथोपदेएते एतेपदेअथो ।

३.४.९.७ तथो एवैव तथोतथो एवोत्तरे उत्तरेएवतथोतथोएवोत्तरे

॥ व ॥ पदानां ह्रस्व भाजां तु घनसन्धिषु ह्रस्वता ।

दीर्घत्वमनुलोमे स्यात्सर्वतः सन्धितो भवेत् ॥ २८

पदविभागे ह्रस्वभाजां पदानां घनसन्धिषु ह्रस्वत्वं भवेदित्यर्थः ॥

तेषां अनुलोमसन्धिषु दीर्घत्वं प्राप्तम् । यथा ॥

५.२.२.६ बोधाससबोधबोधा सबोधिबोधिसबोधबोधा सबोधि ॥

१.२.१२.५ रिपवोननरिपवोरिपवोनाहहनरिपवो रिपवोनाह ॥ अथ ॥

पुनरुक्तवचनानां व्याख्यानं करोति ॥ २८

॥ व ॥ उक्त पुनः पञ्चपदं च वाक्यमित्युत्तरं वापि तथैव सर्वतः ।

ज्ञेयं बुधैः पूर्ववदन्ययुक्तं तत्रस्थलक्ष्यं न तु पूर्ववद्भवेत् ॥

पञ्च पदानि यस्मिन् तत् पञ्चपदम् ॥ वाक्यं स्थलान्तरे पुनरुक्तं चेत् ॥ २९

तत्र लोपालोप विषय कार्यभाक्पदं सर्वत्र पूर्ववद्भवतीति बुधैः ज्ञेयम् ॥

इतिशब्द उत्तरं यस्य तत् ॥ इत्युत्तरं वाक्यं वा पुनरुक्तं चेत् ॥

पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ॥ तत्पुनरुक्तवाक्यस्थलक्ष्यं अन्यवाक्यस्थपदेन युक्तं चेत् ॥

पूर्ववत् न भवतीत्यर्थः ॥

द्रप्सश्चित्रं सप्त तेपः पुनश्चेन्नाकं विष्णो रक्ष देवस्य गोमान् ।

अग्ने त्वं न स्यादयं नः परित्वावो मा यज्ञं त्वस्य लोपः सहस्व ॥ द्रप्सश्चस्कन्द ।

चित्रं देवानामुदगात् । सप्त ते अग्ने समिधः । अपो अन्वचारिषम् ॥

पुनरूर्जा निवर्तस्व ॥ नाकं गृह्णानास्सुकृतस्य लोके ॥

विष्णोः क्रमोऽस्यरा तीयतः ॥ रक्षा माकिर्नो अघशऐस ईशत ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोः ॥ गोमाऐ अग्नेऽविमाऐ अश्वी ॥

अग्ने त्वं नो अन्तमः ॥ अयन्नो अग्निर्वरिवः कृणोतु ॥ परि त्वाग्ने पुरं वयम् ॥

आ वोर्वाची सुमतिर्ववृत्यात् ॥ मा यज्ञऐ हिऐसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ ॥

सहस्वारातीस्सहस्वारातीयतः ॥ एतेषु वाक्येषु अलोपस्थलेषु पुनरुक्तेषु

सत्सु एष्वकारः ॥ एकार ओकारपूर्वो वा लुप्यते ॥ यथा ॥

द्रप्सश्च स्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ॥

तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इति तृतीयकाण्डे प्रथमप्रश्ने

लोपस्थले उक्तः ॥ पुनश्चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रश्ने अलोपस्थले उक्तः ॥

अत्रापि लोपकार्यं भवति ॥ किं च ॥ एतेषु पुनरुक्तवाक्येषु घनाध्ययन

कालेऽपि लोपालोपकार्यं पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ॥ यथा ॥ १.६.६.४

गोमाऐ अग्नेग्ने गोमान्गोमाऐ अग्नेविमाऐ अविमाऐ अग्ने गोमान्गोमाऐ अग्नेविमान् ॥ २९

व ॥ यास्ते येन प्राणमग्ने पवस्व द्यौस्ते रक्षा चायुरग्ने नयैव ॥ ३०

दध्यस्मिंश्चापिजश्च त्वमग्ने नैक्यश्चाकारोऽपि यः प्राणतः स्यात् ॥

एतेषु वाक्येषु लोपविषयस्थलेषु पुनरुक्तेषु सत्सु एकार ओकारपूर्वो वा

अकारः अनैक्यः न लुप्यते ॥ यथा ॥ यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः ॥

येनाग्ने सर्ववेदसम् ॥ प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे ॥ द्यौस्ते पृष्ठंरू पृथिवी सधस्थम् ॥

द्यौस्ते पृष्ठंरू पृथिवी सधस्थमिति वाक्यं चतुर्थकाण्डे अलोपस्थले उक्तम् ॥

पुनः पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रश्ने लोपस्थले पुनरुक्तं भवति ॥

तत्र कथं पुनरुक्त सिद्धिः स्यात् ॥ तथा न ॥

पूर्वत्र उक्तवाक्यं उत्तरत्र ग्रन्थे मन्त्रे ब्राह्मणे वा पुनः पुनरुक्तं चेत् ॥

तस्यापि पुनरुक्त-सिद्धिरस्ति ॥ किं च ॥ सप्त ते अग्ने समिधः ॥

प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि ॥ अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चस्सुवीर्यम् ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देवः ॥ द्यौस्ते पृष्ठंरू पृथिवी सधस्थमित्यत्रापि पुन

रुक्तसिद्धिर्भवति ॥ रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहि ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणः ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् ॥

दधिक्राव्ण्णो अकारिषम् ॥ अस्मिन्थ्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् ॥

वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च ॥ त्वमग्ने व्रतपा असि ॥

यः प्राणतो निमिषतः ॥ ३०

॥ व ॥ आयुर्वर्चस्सन्त्वमग्ने तनूपा ज्योतिष्मन्तं मानुषीभ्यो विधेम ॥

त्वामारण्यं पावकोऽग्रे जनिष्वागत्याथर्वा सीद चाग्निं त्वलोपम् ॥ ३१

एतेषु वाक्येषु लोपविषयस्थलेऽपि पुनरुक्तेषु सत्सु अकारः न लुप्यते ॥

यथा ॥ १.३.१३.४ आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्याह ॥

वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहीत्याह ॥ संत्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथा इत्याह ॥

तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहीत्याह ॥ ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमित्याह ॥ मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह ॥ विधेम ते परमे जन्मन्नग्न इति ॥

त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह ॥

आरण्यमनु ते दिशामी त्याह ॥ पावको अस्मभ्यऐ शिवो भवेत्याह ॥

अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्याह ॥ जनिष्वा हि जेन्यो अग्रे अह्नामित्याह ॥

आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन्पृथिवीमित्याह ॥ ननु ॥

आगत्य वाज्यध्वन इत्यत्र ब्राह्मणे मन्त्रलोपे सति एष मन्त्रः मन्त्रान्तरवाक्येन

ब्राह्मणे सति कथं पुनरुक्तसिद्धिः ॥ तथा न ॥

तयोः मन्त्रद्वयोः क्रतुप्रयोगे एकक्रियानिर्दिष्टत्वात् ॥

मन्त्रद्वयस्य एकं ब्राह्मण वाक्यमुक्तं तस्मात् एतद्ब्राह्मणवाक्यस्य पुनरुक्तसिद्धिर्भवति ॥

अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न इत्याह ॥ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति ॥

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह

॥ व ॥

ता अस्याश्मऍ स्ते सुवर्यं प्रमातृ प्रेद्धो यक्षत्त्वमग्ने समास्त्वा ॥

मा द्यावा चायं स जातो निषीदन्नः प्रेदग्ने त्वमग्ने त्वलोपः ॥ ३२

एतेषु वाक्येषु लोपविषयस्थलेऽपि पुनरुक्तेषु सत्सु अस्य अकारस्य अलोप एव स्यात् ॥

यथा ॥ ता अस्य सूददोहस इत्याह ॥

अश्मऍस्ते क्षुदमुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्म इत्याह ॥ सुवर्यन्तो नापेक्षन्त इत्याह ॥

प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गा इत्याह ॥ प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीम् ॥ यक्षदग्निर्देवो देवाऐ आ च वक्षदित्याह ॥

त्वमग्ने सूर्य वर्चा असीत्याह ॥ समास्त्वाग्न ऋतवो वर्धयन्त्वित्याह ॥

माद्यावा पृथिवी अभिशूशुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याह ॥

अयऐ सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य ॥ स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्याह ॥ निषीदन्नो अप दुर्मतिऐ हनदित्याह ॥ प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहीत्याह ॥

त्वमग्ने व्रतपा असीत्याह ॥

॥ व ॥ उख्येऽङ्गिर इति क्रम्याध्वनोर्परति पावकः ॥ ३३

भवत्यग्रेग्न इत्यादिष्वकारो लोप उच्यते ॥

एतेषु पुनरुक्तगतपदेषु अन्यपदयुक्तेषु सत्सु अकारस्स्यात् ॥ उख्ये यथा ॥

मानुषीभ्यस्त्व मङ्गिर इत्याहेत्यत्र ॥

२.५.८.१ अङ्गिर इतीत्यङ्गिरोङ्गिर इत्याहाहेत्यङ्गिरो ङ्गिर इत्याह ॥

५.१.२.६ अध्वन आक्रम्याक्रम्याध्वनोध्वन आक्रम्य वाजिन्

वाजिन्नाक्रम्याध्वनोध्वन आक्रम्य वाजिन् ॥

५.४.४.५ अर्पयति पावकः पावकोर्पयत्यर्पयति पावको अस्मभ्यमस्मभ्यं पावकोर्पयत्यर्पयति पावको अस्मभ्यम् ॥

५.२.१.५ भवत्यग्रेग्रे भवति भवत्यग्रे बृहन्बृहन्नग्रे भवति भवत्यग्रे बृहन् ॥

५.४.७.४ अग्न इतीत्यग्नेग्नइति वैकङ्कतींवैकङ्कतीमित्यग्नेग्न इति वैकङ्कतीम् ॥ ३३

व ॥ उदात्त तुनु पूर्वो वश्चादौ लोपो भवेत्सदा ॥ ३४

तुश्च नुश्च तुनू उदात्तौ तुनुपूर्वौ यस्मात् सः तथोक्तः ॥ उदात्ततुनुपूर्वः ॥

चादौ चादिगणे वः वकारो लुप्यते ॥ यथा ॥

७.५.७.१ तेतुतुतेतेत्वाववावतुतेतेत्वाव ॥

१.५.९.६ इन्नुन्विदिन्वैवैन्विदिन्वै ॥ चादाविति किम् ॥

१.३.१३.१ विदुषोनुनुविदुषो विदुषोनुयज्ञंयज्ञंनुविदुषोविदुषोनुयज्ञम् ॥

६.६.३.५ वरुणस्तु तुवरुणोवरुण स्त्वेनमेनंवरुणोवरुणस्त्वेनम् ॥ ३४

॥ व ॥ ऊकारस्याप्यनित्यस्य वकारादेश ईरितः ॥ ३५

ह्रस्वोपलक्षणन्यायाद्धनसन्धिषु सर्वतः ॥

अनित्यदीर्घस्य ऊकारस्य ह्रस्वोपलक्षणत्वात् ॥

तस्य ऊकारस्य सर्वत्र घनसन्धिषु वकारादेशः स्यात् ॥

यथा ॥ १.४.३३.१ अस्माभिरुवुवस्माभिरस्माभिरूनुन्वस्माभि रस्माभिरूनु ॥

४.६.५.६ एतादृक्षासउवुवेतादृक्षासएतादृक्षासऊषुणोनस्वेतादृक्षास
एतादृक्षासऊषुणः ॥

३.५.१०.१ समतोतस्सऐसमतउवुवतस्सऐसमतउ ॥ ३५

॥ व ॥

न सकार ष्षत्वमेति महि सृज्यध्वमत्र वै ॥ ऋकाररेफवत्सूत्रं बलवत्तरमुच्यते ॥ ३६

महि सृज्यध्वमित्यत्र सकारः षत्वं न प्राप्नोति ॥

ऋकारश्च रेफश्च ऋकाररेफौ ॥ तावस्मिन्स्त इत्यृकाररेफवत् ॥

तस्मिन् ऋकाररेफवतीत्ये तत्सूत्रं महि सृज्यध्वमित्यत्र अत्यन्तं बलमित्युच्यते ॥

यथा ॥ १.८.१२.१
सृज्यध्वंमहिमहिसृज्यध्वऐसृज्यध्वंमहिवर्चोवर्चोमहिसृज्यध्वऐसृज्यध्वं महिवर्चः ॥
ननु महि सृज्यध्वमित्यत्र ॥ महिद्यविपद्यवग्रहपूर्व इति षत्वप्राप्तिः ॥

ऋकाररेफवतीति तस्य निषेधः ॥ एतत्सूत्रद्वये प्राप्ते सति ॥

सामान्योक्तस्तु सर्वत्र विशेषो नैव दृश्यते ॥

तयोरेकत्र चाल्पस्थे विशेषो बलवान्स्मृत इति न्यायेन ग्रहणप्राबल्यात् ॥

कथं षत्वप्राप्तिर्नास्ति ॥ तथा न ॥ यत्र स्यान्महि सृज्यध्वं तत्र षत्वं न पौरुषे ।

ऋवतः प्रतिषेधाच्च महि सप्त च दर्शनादिति न्याय पञ्चाशद्वचनाच्च ॥

अत्र षत्वनिषेधो भवतीत्यर्थः ॥

व ॥ विलोमेषु तृतीयोनश्चान्नमन्येन्य उच्चकः ॥ ३७

नोणं नाप्नोति प्रकृतावाप्नोत्येव तृतीयनः ॥ विलोमेषु तृतीयो नकारः ॥

अन्नमित्यत्र नकारः । अन्ये इत्यत्र न्यः उदात्तश्चेत् ॥ तत्र नकारः णत्वं न प्राप्नोति ॥

किं तु ॥ प्रकृतौ संहितायां तृतीयनकारो णत्वमाप्नोतीत्यर्थः ॥

यथा ॥ २.२.२.२ निशितायान्निर्णिर्निशितायान्निशितायान्निर्वपेद्वपेन्निर्णिशिताया न्निशितायान्निर्वपेत् ॥ २.१.३.३ अन्नंप्रप्रान्नमन्नंप्रयच्छतियच्छतिप्रा न्नमन्नंप्रयच्छति ॥

७.५.९.३ प्रान्योन्यः प्रप्रान्यश्शऐसतिशऐसत्यन्यः प्रप्रान्यश्शऐसति ॥

संहितायां तृतीयो नकारो यथा ॥

७.२.१०.४ ताभिर्निर्णि ष्टाभिस्ताभिर्निर्णेनिक्तेनेनिक्तेनिष्टाभिस्ताभिर्निर्णेनिक्ते ॥

७.२.१०.४ निर्णेनिक्तेनेनिक्तेनिर्णिर्णेनिक्तेयायानेनिक्तेनिर्णिर्णेनिक्तेयाः ॥ ३७

व ॥ टात्परस्य नकारस्य णत्व प्राप्तमितीरितम् ॥ ३८

टकारात् परस्य नकारस्य णत्वं णकारं प्राप्तमिति बुधैरीरितम् ॥ यथा ॥

४.६.१.३ नृषदेवड्वण्णृषदेनृषदे वडप्सुषदेअप्सुषदेवण्णृषदेनृषदेवडप्सुषदे ॥

टात्पूर्व इति किम् ॥ २.३.१०.१ यन्नवन्नवंयद्यन्नवमैदैन्नवंयद्यद्यन्नवमैत् ॥ ३८

॥ व ॥ पुनः शब्दे विसर्गस्य सत्वं स्यात्तु परे कृधि ॥

पुनरिति पदे विसर्गस्य कृधीति पदे परे सति सत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ३९

यथा ॥ ३.३.८.३ कृधिपुनः पुनस्कृधिकृधिपुन र्नोनः पुनस्कृधिकृधिपुनर्नः ॥

ननु विविशुः पुरुः पुनरिति ॥ कृधिपि न्यपथे पर इति विधि निषेध सूत्रद्वये प्राप्ते सति विसर्गस्य सत्वं कथं स्यादिति चेत् ॥ मैवम् ॥ मंस्थाः ॥

ग्रहणं त्वेकमुद्दिश्य पदं वै क्रियते यतः ॥

तदन्यत्र तु न ग्राह्यं यज्जटाभिमतैरिति व्यास शिक्षावचनेन च ॥ किं च ॥

कृध्युत्तरे पुनः शब्दे विलोमे सत्वमिष्यते ॥

नाध्वरं चेति सूत्रेणाव ग्रहस्थे निषिध्यत इति न्याय पञ्चाशद्वचनेन च

पुनस्कृधीत्यत्र विसर्गस्य सत्वप्राप्तिरेव भवति ॥ ३९

व ॥ इडरत्र विसर्गस्स्यात्परिधिग्रहणे परे ॥ नकारमाप्नुयात्तत्र ग्रहण प्रबलादिह ॥ ४०

इडः इति ग्रहणे विसर्जनीयः परिधिपरे सति सत्वमाप्नोतीत्यर्थः ॥ यथा ॥

१.१.११.१ परिधिरिडइडस्परिधिः परिधिरिडईडितईडितइडस्परिधिः परिधिरिडईडितः ॥

१.१.११.१ यजमानस्यपरिधिः
परिधिर्यजमानस्ययजमानस्यपरिधिरिडइडस्परिधिर्यजमानस्य

यजमानस्यपरिधिरिडः ॥ ननु इडस्परिधिरित्यत्र धषवति निषेधे प्राप्ते

सति विसर्गस्य कथं सत्वप्राप्तिरिति चेत् ॥ नैवम् ॥

आविर्निरिड इति सूत्रेण इडः इति ग्रहणसामर्थ्यादेव विशेषो बलवान्स्मृत

इति न्यायेन विसर्गस्य सत्वप्राप्तिरेव विशेषः ॥ ४०

॥ व ॥ विश्वतः क्षत्रमित्यत्र न विसर्गस्समाप्नुयात् ॥

विस्वतः क्षत्रमित्यत्र विसर्गः सत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४१

यथा – ४.४.१२.२ क्षत्रं विश्वतो विश्वतः क्षत्रं क्षत्रं विश्वतो धारय धारय विश्वतः क्षत्रं क्षत्रं विश्वतो धारय ॥ ननु विश्वतः क्षत्रमित्यत्र विश्वतोश्मनस्तमस इति

सूत्रेण विश्वतो ग्रहणसामर्थ्यात् ॥

विसर्जनीयस्य सत्वं किं न स्यात् ॥ सत्यम् ॥

न क्षपर इति सूत्रेण विसर्जनीयस्य सन्धिविधिरेव नास्ति ॥ ननु ॥

नक्षपर इति सामान्ये नोच्यते ॥ विश्वत इति विशेषः ॥

सामान्यविशेषयोः विशेषो बलवानिति न्यायेन सत्वप्राप्तौ सत्यां कथं निषेध इति चेत् ॥ मैवम् ॥ कखपोर्ध्वनिमित्तेन यत्र सत्वादिकं भवेत् ॥

तत्रैव क्षपरश्चेत्स तद्विधिर्न भवेत्क्वचिदिति न्याय पञ्चाशत्कारैरुक्तत्वात् ॥

क्षपरो विसर्जनीयः सन्धिविधिं नप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४१

॥ व ॥ स्यान्मकारः केवलो नुस्वारोज्ञघ्नपरोऽपि वा ।

अन्यधर्मेण रहितो द्विमात्रः परिकीर्तितः ॥ ४२

ज्ञपरो घ्नपरो वा मकारः केवलोऽनुस्वार इति विज्ञेयः ॥

एषोऽनुस्वारः अन्यधर्मेण रहितः ॥ द्वित्वादिरहितः द्विमात्राकालसहित इत्यर्थः ॥

तथा चेत् ॥ अन्यवर्णस्य अनुस्वारस्य कथं प्राप्तमिति चेत् ॥

अमित्य नुस्वार इति पाणिनीये उक्तत्वात् । अस्य वर्णस्य अनुस्वारत्वं सिद्धम् ॥

किं च ॥ द्विमात्राकालत्वाच्च ॥

यथा ॥ ५.२.३.२ संज्ञानएवैवसंज्ञानेसंज्ञानएव संज्ञानऐसंज्ञानमेव संज्ञानेसंज्ञानएवसंज्ञानम् ॥

६.६.७.१ मृतायानुस्तरणीमनु स्तरणीं मृताय मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति घ्नन्तयनुस्तरणीं मृताय मृताया नुस्तरणीं घ्नन्ति ॥ एवंपर इति किम् ॥ तं पत्नीभिः ॥

बाहुं ज्याया हेतिम् ॥ ४२

व ॥ अप्यकारादिवचनं प्रकृतौ कारयभाग्भवेत् ॥ ४३

विलोमेषु च सर्वत्र कार्यभाङ्ग भवेत्सदा ॥ अप्यकारादीति यदुक्तं तत् ॥

प्रकृतौ संहितायां सर्वदा लोपागमविकारादि कार्यविषये भवतीत्यर्थः ॥

अविच्छे दायैन्द्राः ॥ अगोअर्घं यजमानम् ॥

अप्यकारादिवचनं विलोमेषु जटाघन सन्धिषु कार्यभाङ्ग भवतीत्यर्थः ॥

यथा ॥ ७.१.७.२ तामविद्वानविद्वान्तांताम विद्वान्प्रतिगृह्णाति
प्रतिगृह्णात्यविद्वान्तान्तामविद्वान्प्रति गृह्णाति ॥ ४३

॥ व ॥ यरौ स्यातां यस्य नस्य प्रकृतौ तस्य पौरुषे ॥ ४४

यश्च रश्च यरौ यकाररेफौ संहितायां यस्य नकारस्य स्यातां तस्य नकारस्यैव

पौरुषे जटाघनसन्धिषु अन्यस्वरपरोऽपि स्यातां यथा ॥

एतान्पोषाऐ अपुष्यत् ॥ उदयाऐ अजस्त्रम् ॥ विलोमेषु यथा ॥

७.१.९.१ सएतानेतान्थ्ससएतान्पो षान्पोषाऐएतान्थ्ससएतान्पोषान् ॥
१.६.४.२अथासपत्नान्थ्सपत्नाऐअथाथासपत्नाऐ
इन्द्रइन्द्रस्सपत्नाऐअथाथासपत्नाऐइन्द्रः ॥ ४४

व ॥ निषेधः प्रकृतौ यस्य विलोमे तस्य वै भवेत् ॥ ४५

प्रकृतौ आर्षेयस्य नकारस्य यरौ निषेद्धौ भवतः ॥

पौरुषे जटाघनसन्धिषु तस्य नकारस्यैव निषेद्धौ स्याताम् ॥

यथा ॥ ४.१.१०.३ अमित्रानुदुदमित्रानमित्रानुन्नयामिनयाम्युदमित्रानमित्रानु न्नयामि ॥

अदितिः श्रपयाञ्छ्रपयानदितिरदितिः श्रपयानितीति श्रपयानदिति

रदितिः श्रपयानिति ॥ ४५

व ॥ अनन्यस्वर संमिश्रात्तत्तस्मादयुतात्पदात् ॥ ४६

उत्वाज्जटादिषु ह्यत्र वागमोच्पर ईरितः ॥

अन्यस्वरसंमिश्रो न भवती त्यनन्यस्वरसंमिश्रः ॥ तस्मात् ॥

अनन्यस्वरसंमिश्रात् तत् तस्मात् ताभ्याम् अयुतात् पदात् ऊत्वात्

अच्परस्सन् सन्धिकाले वकारागमस्स्यात् ॥

यथा ॥ ४.१.१४.४ सेदित्ससेदुवुवित्ससेदु ॥

४.३.३.२ सउवुससउवेकविऐशवर्तनिरेकविऐशवर्तनि रुससउवेकविऐशवर्तनिः ॥

अनन्यस्वर संमिश्रादिति किम् ॥

७.५.२.१ उतुतूत्वैवै तूत्वै ॥ ५.१.५.३ ऊषुणोनस्सूषुणऊतय ऊतयेनस्सूषुण ऊतये ॥

तत्तस्मादयुतादिति किम् ॥ ६.१.११.६ सतस्मात्तस्मात्ससतस्मादूतस्मात्ससतस्मादु ॥

४.६.२.५ इदुवुविदिदुत त्तद्विदुतत् ॥ दादंकारादिति किम् ॥ ४६

अतिष्ठिरूपा ३ यज्ञपता ३ उयज्ञ पता ३ वतिष्ठिरूपा ३ अतिष्ठिरूपा ३ यज्ञपता ३ वितीतियज्ञपता ३ वतिष्ठिरूपा ३ अतिष्ठिरूपा ३ यज्ञपता ३ विति

॥ व ॥ एत्वमवर्णपूर्वे ताविवर्णोत्तर आप्रुतः ॥ अवर्णश्चासौ पूर्वश्च अवर्णपूर्वः ॥ ४७

तस्मिन् ॥ इवर्णश्चा सावुत्तरश्च इवर्णोत्तरः ॥ तस्मिन् ॥

अवर्णपूर्वे इवर्णोत्तरे सति उभे अक्षरे सन्धितः एकारमाप्रुतः ॥

यथा ॥ ६.१.४.६ एतीत्येत्याहाहाहेत्येत्याह ॥ ५.२.३.१
अपेतेतापापेतेतीतीतापापेतीति ॥ ४७

॥ व ॥ उवर्णस्योत्वमेदैद्वा परऐत्व मवाप्रुतः ॥ अवर्णपूर्वत्वमन्वादिशतीत्यपिशब्दः

अवर्णपूर्वे उवर्णपरे सति उभे अक्षरे सन्धितः ओकारमाप्रुतः ॥ ४८

यथा ॥ २.३.७.४ अदन्त्युवुवदन्त्य दन्त्युवेवैवोदन्त्यदन्त्युवेव ॥

६.३.३.१ उपागामगामुपोपागामितीत्यगामुपोपा गामिति ॥ सान्निध्यादवर्णपूर्व इति लभ्यते ॥ अवर्णपूर्वे एकारे ऐकारे वा परे सति उभे अक्षरे सन्धितः ऐकारमाप्नुतः ॥

यथा ॥ ६.६.१.३ राधआराधोराध ऐत्येत्याराधोराधऐति ॥

१.४.४३.२ ऐत्येत्यैतिसोमच्युतऐसोमच्युतमेत्यैतिसोम च्युतम् ॥

२.५.२.६ अच्छैत्येत्यच्छाच्छैत्यत्यत्येत्यच्छाच्छैत्यति ॥

इत्याहा हेतीत्याहैन्द्यैऑङ०२न्द्याहेतीत्याहैन्द्री ४८

॥ व ॥ ओदौदौकार मयमेदवमोदत्परो न चेत् ।

ऐदायमौकारश्चाप्नोत्यवर्णपूर्वः ॥ ४९

अवर्णपूर्वे ओत् ओकारो वा औकारो वा परश्चेत् ॥

सन्धितः उभे अक्षरे औकारमाप्नुतः ॥

यथा ॥७.४.३.१ अरुन्धौषधीरोषधीररुन्धारुन्धौषधीर्वनस्पतीन्वनस्पतीनोषधीररुन्धा रुन्धौषधीर्वनस्पतीन् ॥

६.१.२.४ औद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वमौद्ग्रहणत्वमौद्ग्रहण स्यौद्ग्रहणस्यौद् ग्रहणत्वमृचर्चौद् ग्रहमत्वमौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणस्यौ द्ग्रहणत्वमृचा ॥

एत् एकारः ॥ अयमिति विकारमापद्यते ॥ ओत् ओकारः ॥

अवमिति विकारमापद्यते ॥ अकारादन्यस्वरपरश्चेत् ॥ यथा ॥

१.१.५.१ अग्रेगुवो ग्रेग्रेग्रेगुवोग्रे गुवोग्र इममिम मग्रेग्रेगुवोग्रोगुवोग्रइमम् ॥

अवादेशो यथा ॥ २.३.७.४ उवेवैववुवेवास्यास्यैववुवेवास्य ॥

१.१.१४.४ इदुवुविदिदुहेताहेत विदिदुहेता ॥ ५.३.४.७ उचचवुवुचैनमेनंचवुचैनम् ॥

अकारादन्यस्वरपर इति किम् ॥

५.७.९.१ अग्रेअग्निमग्निमग्रेग्रे अग्निऐरायोरायो ग्निमग्रेग्रे अग्निऐरायः ॥

३.३.११.३ अन्विदिदन्वन्विदनुमतेनुमत इदन्वन्विदनुमते ॥ ४९

॥ व ॥ ऐदायमावमौकारश्चा प्नोत्येवाच्परे तथा ॥ ऐत् ऐकारः आयमिति विकारमाप्नोति ॥ ५० औत् औकारः ॥

आवमिति विकारमाप्नोति ॥ अच्परे सति ॥

यथा ॥ ७.५.२.१ आसामहाएवैवासामहाआसामहा
एवेमाविमावेवासामहाआसामहाएवेमौ ॥ २.५.६.४
पूतावेवैवपूतौपूतावेवैनावेनावेवपूतौ पूतावेवैनौ ॥ ५०

॥ व ॥ ऋकारोर्ध्वे वर्णपूर्वे विकारमाप्नुतः ॥ ऋकारपरे अवर्णपूर्वे सति उभे अक्षरे सन्धितः ॥ अरमिति विकारमाप्नुतः ॥ ५१

यथा ॥ ६.१.२.६ एषर्गृगेषैषर्ख्सर्वदेवत्यासर्वदेवत्यर्गेषैषर्ख्सर्वदेवत्या ॥

६.१.२.७ एषर्गृगेषैषर्ख्सर्वाणिसर्वाण्यृरेषैषर्ख्सर्वाणि ॥

२.२.१.४ ऋध्यतेपापर्ध्यत ऋध्यतेपवैवाअपर्ध्यतऋध्यतेपवै ॥ अवर्णपूर्व इति किम् ॥

२.४.११.१ यद्दृच्यृचि यद्यद्दृच्यध्यध्यृचियद्यद्यृच्यधि ॥ ऋकारपर इति किम् ॥

१.६.३.१ एहीह्येहीमानि मानिह्येहीमान् ॥ ५१

॥ व ॥ ओपप्रावचपूर्वश्चेदारमृत्पर आप्रुतः ॥ ५२

आ ॥ उप ॥ प्र ॥ अव ॥ एवंपूर्वः ॥

ऋकारपरश्चेत् उभयोस्सन्धीयमाने आरमिति विकारमाप्रुतः ॥ यथा ॥

६.१.११.२ ऋचासादयति सादयत्यार्चर्चासादयति स्वया स्वया सादयत्यार्चर्चासादयति स्वया ॥ ५.३.१.१ ऋतव्याउपोपार्तव्याऋतव्याउपदधाति दधात्युपार्तव्याऋतव्याउपदधाति ॥ ऋषभमुपोपार्षभमृषभमुपयन्तियन्त्यु पार्षभमृषभमुपयन्ति ॥

६.५.३.२ ऋतुनाप्रप्रार्तुनर्तुनाप्रेष्येष्यप्रार्तुन र्तुनाप्रेष्य ॥

२.६.१.१ ऋतूनामवावार्तूनामृतूनामवरुन्धेरुन्धेवार्तूनामृतूना मवरुन्धे ॥

एवंपूर्व इति किम् ॥ २.२.१.४ ऋध्यतेपापर्ध्यतअर्ध्यतेपवैवाअप र्ध्यतऋध्यतेपवै ॥

६.१.२.४ तमृगृक्तन्तमृगुदुद्दक्तन्तमृगुत् ॥

६.१.२.४ ऋगुदुद्दगृगु दयच्छदयच्छदुद्दगृगुदयच्छत् ॥ ६.६.१.३
ऐत्येत्यैतितत्तदेत्यैतितत् ॥ व ॥ एषां सन्धावुदात्तश्चेदुदात्तस्सन्धिरुच्यते ॥ ५३

एषां एत्वमवर्णपूर्वे त्यादिवचनोक्तग्रहणानां सवर्णदीर्घग्रहणानां च सन्धौ पूर्वतः परतः

उभयतो वा उदात्तश्चेत् एक एव उदात्तस्स्यात् ॥ यथा ॥

३.२.५.१ भक्षाभक्षभक्षे हीह्याभक्षभक्षेहि ॥

इदेदिदागनीगन्तिगनीगन्त्येदिदागनीगन्ति ॥

६.१.४.६ इत्याहाहेतीत्याहाहेतीत्याहा ॥ आहाहाहाहिह्याहाहाहाहि ॥

६.६.२.३ गातुमितेत गातुंगातुमितेतीतीतगातुंगातुमितेति ॥

४.६.६.१ वक्ष्यन्तीवेववक्ष्यन्तीवक्ष्य न्तीवेदिदिववक्ष्यन्तीवक्ष्यन्तीवेत् ॥

४.६.६.१ इवेदिदिवेवेदेदिवेवेदा ॥ ५३

व ॥ स्वारस्सन्धिश्च विज्ञेयो नित्यस्वारानुदात्तयोः ॥ ५४

नित्यस्वार श्चानुदात्तस्च नित्यस्वारानुदात्तौ तयोस्सन्धिः स्वरितो भवतीत्यर्थः ॥

यथा ॥ ५.७.२०.१
छव्योपाकृतायोपाकृतायछव्याछव्योपाकृतायस्वाहास्वाहोपाकृताय

छव्याछव्योपाकृतायस्वाहा ॥

३.१.११.८ कन्येवेवकन्याकन्येवतुन्नातुन्नेवकन्या कन्येवतुन्ना ॥

२.६.२.६ याज्यैषैषायाज्यायाज्यैषावैवाएषायाज्यायाज्यैषावै ॥

५.७.४.२ क्कास्यास्यक्काऑङक्कास्याहवनीयआहवनीयोस्यक्कऑङक्कास्याहवनीयः ॥

नित्यस्वार इति किम् ॥

देवतयाच्छाच्छदेवतयादेवतयाच्छैत्येत्यच्छदेवतया देवतयाच्छैति ॥

इत्यत्र एतद्वचनलक्षणेन स्वरितो न स्यात् ॥ किंतु ॥

उच्चादुत्तरतो नीचः स्वरितं प्रतिपद्यत इति वचनेन स्लरितः स्यात् ॥

अनुदात्त इति किम् ॥ अधक्कक्काधाधक्कतानूनम्नंतानूनम्नंक्काधाथ

क्कतानूनम्नम्

॥ व ॥ अनुशब्द उकारस्य यदि वस्स्याज्जटादिषु ॥ ५५

लुप्ताकारस्संहितायां विनाकारो न लुप्यते ॥

अन्वित्यत्र उकारस्य वकारादेशे यदि जटाघनसन्धिषु अकारो न लुप्यते ॥

संहितायां लुप्ताकारो विना ॥

१.४.४५.३ अपो अन्वन्वपोपो अन्वचारिषमचारिषमन्वपोपो अन्वचारिषम् ॥

संहितायां लुप्ताकारो विनेति किम् ॥

४.६.७.३ अनुगावोगावोअन्वनुगावोन्वनुगावो अन्वनुगावोनु ॥

४.६.७.३ गावोन्वनुगावोगावोनुभगोभगोनुगावोगावोनुभगः ॥ ५५

व ॥ प्रकृतौ हल्परेध्वर्यो ह्रस्वमश्वपदं यदि ॥

अग्नयोअग्नयोत्रैव ह्यलोप स्स्यात्तु पौरुषे ॥ ५६

प्रकृतौ संहितायां अध्वर्यो इति ग्रहणे हल्परे सति

अश्वेतिपदं ह्रस्वभाक्चेत् ॥ अधोग्रहणपूर्वमथो इत्यत्र च अग्नयः

पूर्वमग्नय इत्यत्र च पौरुषे जटाघनसन्धिषु अकारो न लुप्यते ॥

यथा ॥ २.५.९.६ अध्वर्योस्रुचऍस्रुचमध्वर्योअध्वर्योस्रुचमास्रुचमध्वर्योअध्वर्यो स्रुचमा ॥

प्रकृतौ हल्पर इति किम् ॥

६.४.३.४ अध्वर्योवेरवेरध्वर्योध्वर्योवे रपा(३) अपा(३) अवेरध्वर्योध्वर्योवेरपाः ॥

४.६.६.५ अश्वाजनिप्रचेतसः प्रचेतसो अश्वाजन्यश्वाजनि प्रचेतसो श्वानश्वान्प्रचेतसो अश्वाजन्यश्वाजनि प्रचेतसोश्वान् ॥ ह्रस्व इति किम् ॥

२.६.११.१ देवहूतमाऐअश्वाऐअश्वान्देव हूतमान्देवहूतमाऐ अश्वाऐअग्ने अग्नेश्वान्देवहूतमान्देवहूतमाऐ अश्वाऐ अग्ने ॥

४.१.१०.१ भरन्तोश्वायाश्वायाभरन्तोभरन्तोश्वायेवेवाश्वायभरन्तोभरन्तो श्वायेव ॥

१.७.७.२ नोग्नयो अग्नयोनो नोग्नयः पप्रयः पप्रयो अग्नयोनो नोग्नयः पप्रयः ॥

३.२.८.३ यानग्नयोअग्नयोयान्यानग्नयोन्वतप्यन्तान्वतप्यन्ताग्नयोयान्

यानग्नयोन्वतप्यन्त ॥

४.५.१.४ अथोयोयोअथोअथोयइषुधिरिषुधिर्योअथोअथोयइषुधिः ॥

अथोपूर्व इति किम् ॥ अथोयोथो ॥ ५६

व ॥ निमित्तं वापि लक्ष्यं वा द्विपद ग्रहणं यदि ॥ ५७

व्युत्क्रमे कार्यमेकेन विलोमेषु द्वयेन च ॥

निमित्तिनः ग्रहणस्य पूर्वनिमित्तं परनिमित्तं वा लक्ष्यं निमित्ति वा द्विपदग्रहणं

पदद्वयग्रहणं यदि क्रमे एकपदेन षत्वणत्वाधिकार्यं भवति ॥

विलोमेषु जटाघनसन्धिषु पदद्वयेनैव कारेयं भवतीत्यर्थः ॥ क्रमे यथा ॥

गृह्णा म्यग्रे ॥ अग्रे अग्निम् ॥ स्वानासोदिवि ॥ दिविषन्तु ॥ विलोमे

यथा ॥

१.२.१४.७ स्वानासोदिविदिविस्वानासस्स्वानासोदिविषन्तुसन्तुदिविस्वानास
स्स्वानासोदिविषन्तु ॥

५.७.९.१अग्रेअग्निमग्निमग्रेग्रेअग्निऐरायोरायोग्नि मग्रेग्रेअग्निऐरायः ॥

२.५.९.५ तेस्मिन्नस्मिन्तेतेस्मिन्यज्ञेयज्ञेअस्मिन् तेतेस्मिन्यज्ञे ॥

३.३.११.५ विद्मनापसमस्मिन्नस्मिन्विद्मनापसंविद्मनापस

मस्मिन्यज्ञेयज्ञेअस्मिन्विघ्ननापसंविघ्ननापसमस्मिन्यज्ञे ॥ ५७

व ॥ संयुतोर्ध्वे ह्रस्वपूर्वोनुस्वारो द्वित्वमाप्नुयात् ॥ ५८

संयुतः ऊर्ध्वः यस्य सः संयुतोर्ध्वः ह्रस्वः पूर्वो यस्य सः ह्रस्वपूर्वः ॥

ह्रस्व पूर्वः अनुस्वारः ॥ द्वित्वमाप्नोति ॥ संयुतोर्ध्वे सति ॥

यथा ॥ ४.६.२.४ किऍस्वित्स्वित्किंकिऍस्विदासीदासीत्स्वित्किंकिऍस्विदासीत् ॥

संयुतार्ध्व इति किम् ॥

१.२.६.१ अऐशुनातेतेऐशुनाऐशुनातेअऐशुरऐशुस्ते ऐशुनाऐशुनातेअऐशुः ॥ ह्रस्वपूर्व इति किम् ॥

३.२.२.३ पितृयज्ञन्त्र्यम्बकाऐ
स्त्र्यम्बकान्पितृयज्ञंपितृयज्ञन्त्र्यम्बकाऐस्तृतीयसवनंतृतीयसवन

न्त्र्यम्बकान्पितृयज्ञम्पितृयज्ञन्त्र्यम्बकान् ॥ ५८

व ॥ द्वित्वं प्राप्नोत्यनुस्वारो ह्रस्वसंयोगमध्यगः ॥ ५९

द्वित्वं तत्रैव योगादेर् व्यञ्जनस्य भवेत्सदा ॥

यत्र ह्रस्वसंयोगमध्यानुस्वारस्य द्वित्वं भवति ॥

तत्रैव तद्द्वित्वानुस्वारात्परस्य संयोगस्य आदिव्यञ्जनं

द्वित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ यथा ॥

१.७.२.१ सऍश्रवाहहसऍश्रवास्सऍश्रवाह सौवर्चनसस्सौवर्चनस
स्सऍश्रवास्सऍश्रवाहसौवर्चनसः ॥

तत्संयुतादि-व्यञ्जनस्य स्वरपूर्वत्वाभावात् ॥ द्वित्वं कथं प्राप्तमिति चेत् न ॥ ५९

व ॥ विधेर्मध्यस्थनासिक्यो न विरोधो भवेत्स्मृतः ॥ ६०

तस्मात्करोति कार्याणि वर्णानां धर्म एव त्विति वचनेन तत्संयुतादिव्यञ्जनस्य द्वित्व

प्राप्तिरस्त्येव ॥ ६०

॥ व ॥ टपूर्वो लश्च टश्चापि तयोस्सन्धिर्यथा भवेत् ॥ ६१

जटादिषु प्रपद्येतां द्वित्वळत्वमुभौ तथा ॥

टकारः पूर्वो यस्य सः टपूर्वः लकारः एषः टकारश्च उभौ टकार लकारौ
तयोस्सन्धीयमाने जटाघन सन्धिषु द्वित्वळत्वं प्रपद्येतामित्यर्थः ॥

यथा ॥६.६.५.३ लभतेविड्विळ्लभते लभतेविड्वैवैविळ्लभतेलभतेविड्वै ॥ ६१

॥ व ॥ लवयोस्संयुतो यत्र स्वरितो दृश्यते यदि ॥ लकारोत्र विशेषेण द्वित्वमाप्नोति सर्वतः ॥ लकारश्च वकारश्च लवौ तयोस्संयोगः स्वरितो भवेद्यदि लकारः द्वित्वमाप्नोती त्यर्थः ॥ ६२

यथा ॥ २.१.८.२ ततोबिल्वोबिल्वस्ततस्ततोबिल्वउदुद्बिल्वस्ततस्ततो बिल्वउत् ॥

स्वरित इति किम् ॥ दधातिभवति ॥

२.१.८.१ बैल्वोयूपोयूपोबैल्वो बैल्वोयूपोभवतिभवतियूपोबैल्वोबैल्वोयूपोभवति ॥

इत्यत्र द्वित्वं नास्ति ॥ ६२

व ॥ वासश्शब्दादनुस्वारो नपूर्वाङ्गस्तु काठरूके ॥ ६३

भद्रं च सह संज्ञानं लोकस्तुभ्यमिति ॥ पञ्चप्रश्नानां काठरूकसंज्ञा ॥

तेषु पञ्चप्रश्नेषु वासश्शब्दात्परः अनुस्वारः पूर्वस्वराङ्गो न भवति ॥

यथा ॥ विश्वरूपाणि वासाऐसि ॥ काठरूक इति किम् ॥ वासाऐसि मम गावश्च ॥ ६३

व ॥ भवेदप्यपपूर्वस्य छस्य पूर्वागमः स्मृतः ॥ अपि ॥ अप ॥ ६४

एवं पूर्वस्य छकारस्य पूर्वागमो भवेदित्यर्थः ॥ यथा ॥

३.३.७.२ अनुछन्दाऐसि छन्दाऐस्यन्वनुछन्दाऐस्यपापच्छन्दाऐस्यन्वनुछन्दाऐस्यप ॥

६.३.१०.१ छिद्रमप्यपिच्छिद्रंछिद्रमपिदधातिदधात्यपिच्छिद्रंछिद्रमपिदधाति ॥

एवंपूर्व इति किम् ॥ अनुछन्दाऐसिछन्दाऐस्यन्वनुछन्दाऐसि ॥ ६४

॥ व ॥ अनुस्वारो विसर्गोन्त्यो नकारा संयुतस्तथा ॥

एते भवन्ति पूर्वाङ्गाः स्वरभक्तिश्च सर्वतः ॥ अनुस्वारश्च विसर्गश्च पदान्त्यवर्णश्च

असंयुतो नकारश्च प्रचयोर्ध्वव्यतिरिक्तस्वरभक्तिश्च ॥ ६५

एत् पूर्वस्वराङ्गा भवन्ति ॥

२.६.११.३ सऐसमिदित्सऐसऐसऐसमिद्युवसेयुवसइत्सऐसऐसऐसमिद्युवसे ॥

४.६.५.२ क्षामारुक्मोरुक्मः क्षामक्षामारुक्मोअन्तरन्तारुक्मः क्षामक्षामा रुक्मोअन्तः ॥

६.३.१.२ आहाग्नीदग्नीदाहाहाग्नीदग्नीनग्नीनग्नीदाहाहाग्नी दग्नीन् ॥

असंयुतो नकारो यथा ॥

१.५.४.४ एतान्होमान्होमानेतानेतान्होमा नजुहवुरजुहवुर्होमानेतानेतान्होमानजुहवुः ॥

स्वरभक्तिर्यथा ॥

५.७.२.१ ऋषभमुपोपार्षभमृषभमुपदधातिदधात्युपार्षभमृषभमुपदधाति ॥ ६५

व ॥ योगाद्यपि परायुक्तं पूर्वाङ्गं व्यञ्जनं स्मृतम् ॥ ६६

संयोगादिव्यञ्जनं च परस्वरेण असंयुक्तव्यञ्जनं च पूर्वस्वराङ्गमेव भवतीत्यर्थः ॥ यथा ॥ ६.१.४.६ मर्यैष्वामर्यैषुमर्यैष्येतीत्यामर्यैषुमर्यैष्वेति ॥

परस्वरेण असंयुक्तं व्यञ्जनम् ॥

यथा ॥ ६.६.४.३ व्यतिषजेथ्स्त्रीस्त्रीव्यतिषजेद्व्यति
षजेथ्स्त्र्येवैवस्त्रीव्यतिषजेथ्स्त्र्येव ॥ ६६

व ॥ आदेश ऊष्मणः स्पर्शो न पूर्वाङ्गो भवेत्सदा ॥ ६७

ऊष्मणः आदेशः स्पर्शः पूर्वाङ्गो न भवेदित्यर्थः ॥

यथा ॥ २.२.१.५ श्मश्रुणस्तत्तच्छ्मश्रुणश्श्मश्रुणस्तत् पुरुषाणाम्पुरुषाणान्तच्छ्मश्रुणश्
श्मश्रुणस्तत्पुरुषाणाम् ॥

ऊष्मादेश स्स्पर्श इति किम् ॥

३.२.९.७ जीवन्तियद्यज्जीवन्तिजीवन्तियत्प्राङ्गाङ्य ज्जीवन्तिजीवन्तियत्प्राङ् ॥ ६७

व ॥ न श्येती मिथुनीत्यत्र प्रकृतौ तु निषेधभाक् ॥ प्रकृतौ आर्षे मिथुनी श्येती इति प्रग्रहणद्वयोः प्रग्र हत्वात् ॥ सन्धिविधिर्नास्ति ॥ ६८

यथा ॥ ५.३.६.२ मिथुनीअभवन्नभवन्मिथुनीमिथुनी
अभवन्तासुतास्वभवन्मिथुनीमिथुनीअभवन्तासु ॥

५.५.८.१ श्येतीअकुरुताकुरुतश्येती श्येतीअकुरुततत्तदकुरुतश्येतीश्येतीअकुरुततत् ॥ प्रकृताविति किम् ॥

६.५.८.६ अथमिथुनीमिथुन्यथाथमिथुनीभवतोभवतोमिथुन्थाथमिथुनीभवतः ॥ ६८

व ॥ इवर्णो कारयोः स्यातां यवावुदात्तयोः क्रमात् ॥

परोनुदात्तस्वरितस्सस्वारः क्षैप्र उच्यते ॥ ६९

इवर्णश्च उकारश्च इवर्णोकारौ तयोरुदात्तयोरिवर्णो कारयोः यश्च वश्च यवो क्रमात् ॥

इवर्णस्य यकार उकारस्य वकारः तौ स्यातां तयोरिवर्णोकारयोः परः अनुदात्तः स्वरितमापद्यते ॥ यथा ॥

१.२.२.२ अस्याङ्गिरस्याङ्गिरस्यस्यस्याङ्गिरस्यूर्णम्रादाऊर्णम्रादाआङ्गिरस्यस्य

स्याङ्गिरस्यूर्णम्रादाः ॥

२.४.११.१ ऋच्यध्यध्यृच्यृच्यध्यक्षराण्यक्षराण्य ध्यृच्यृच्यध्यक्षराणि ॥ त्रिमात्राकालम् ॥ अतिष्ठिरूपा ३ यज्ञपता ३ उ यज्ञपता ३ वतिष्ठिरूपा ३ अतिष्ठिरूपा ३ यज्ञपता ३ वितीति यज्ञपता ३ वति ष्ठिरूपा ३ अतिष्ठिरूपा ३ यज्ञपता ३ विति ॥

व ॥ अखण्डपदमध्यस्थस्स्वर्यते यवसंयुतः ॥ ७०

अपूर्वो नीचपूर्वो वापि स्वारो नित्य ईरितः ॥ अखण्डं च तत् पदं च अखण्डपदं तन्मध्ये तिष्ठरूतीत्यखण्डपदमध्यस्थः स्वरितः यकार सहितो वकारसहितो वा अपूर्वः पूर्वाभावो वा अनुदात्तपूर्वो वा स्वर्यते चेत् स स्वारः नित्यस्वरित इत्यर्थः ॥

यथा ॥ ३.१.२.२ अथक्कक्काथाथक्कतानू नम्नन्तानूनम्नंक्काथाथक्कतानूनम्नम् ॥

६.३.४.२ स्तृणातिपितृदेवत्यम् पितृदेवत्यऍस्तृणातिस्तृणाति पितृदेवत्यऐहिहिपितृदेवत्यऍस्तृणाति स्तृणातिपितृदेवत्यऐहि ॥ ७०

व ॥ नानापदस्थो निहत उच्चाधस्वरितो भवेत् ॥

सोयं प्रातिहतः प्रोक्तो न स्वारोदात्त उत्तरः ॥ ७१

नानापदस्थः भिन्नपदस्थः उच्च अधः पूर्वः यस्य सः उच्चाधः अनुदात्तः स्वरितो भवेत् ॥

स स्वरितः प्रातिहत इति विज्ञेयः ॥

यथा ॥ ६.६.२.३ सहहससहोवाचोवाचहससहोवाच ॥

१.१.१४.४ यद्वोवो यद्यद्वोवयंवयंवोयद्यद्यद्वोवयम् ॥

स्वारश्च उदात्तश्च स्वारोदात्तौ स्वारोदात्तौ परौ यस्मात्सः तथोक्तः ॥

स्वारोदात्तपरश्चेत् स्वरितो न भवतीत्यर्थः ॥ यथा ॥

६.१.११.४ उदुवुवुदुदुत्यन्त्यमुवुदुदुत्यम् ॥ ७१

व ॥ अकारेणानुदात्तेन सम्मिश्र उच्च एङ्यदि ॥ ७२

स स्वर्यते चाभिनिहस्स स्वारो ज्ञायते बुधैः ॥

उच्चश्चासौ एङ्च उच्चएङ् उदात्त एकार ओकारो वा अनुदात्ताकारेण सम्मिश्रः एकत्वं प्राप्य स्वरितः स्यात् सोभिनिह इति विज्ञेयः ॥

यथा ॥ १.६.१.१ अरातीयतस्सहस्वसहस्वारातीयतोरातीयतस्सहस्व पृतनाः पृतनास्सहस्वा रातीयतोरातीयतस्सहस्वपृतनाः ॥

व ॥ उकारादुच्चका न्नीच उकारे परतः स्थिते ॥ ७३

उभयोस्सन्धितः प्रोक्तः प्रश्लिष्टस्वरितो बुधैः ॥

उदात्तात् उकारान्नीचे उकारे परे सति उभयोस्सन्धीयमाने प्रश्लिष्टस्वरितो भवेदित्यर्थः ॥ यथा ॥ ३.५.१०.१ ऊषुसूषुमधुमधुसूषुमधु ॥

१.४.३३.१ ऊनुनूनुप्रतिचक्ष्याप्रतिचक्ष्यानूनुप्रतिचक्ष्या ॥

७.५.२.१ तासामुवुतासान् तासामुतुतूतासान्तासामुतु ॥ उकारपर इति किम् ॥

२.३.१३.३ ऊहतिदिक्षुदिक्षूह त्यूहतिदिक्ष्वेवैवदिक्षूहत्यूहतिदिक्ष्वेव ॥ ७३

॥ व ॥ विवृत्यां पदयो रुच्चान्नीचस्वारः परो भवेत् ॥ स पादवृत्तो विज्ञेयो नोदात्तस्वरि तोत्तरः ॥ पदयोः विवृत्यां व्यक्तौ उच्चात्परः नीचः स्वरितो भवेत् ॥ ७४

स स्वरितः पादवृत्त इति विज्ञेयः ॥ यथा ॥

६.६.४.४ उपशय उपशय उपशय उपशय उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्त्यै भ्रातृव्यापनुत्त्या उपशय उपशय उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्त्यै ॥

२.५.६.५ तेएनमेनन्तेतेएनमभ्याऑङभ्येनंतेतेएनमभि ॥

४.३.३.२ सउवुससउवेकविऐशवर्तनिरेकविऐशवर्तनिरुससउवेकविऐशवर्तनिः ॥

स पाद वृत्तः ॥ उदात्तपरो वा स्वरितपरो वा न भवतीत्यर्थः ॥

यथा ॥ ते एवैनम् ॥ पदयोर्विवृत्तिरिति किम् ॥ प्रउगम् ॥ ७४

व ॥ उदात्तात्परतो नीच आप्नुयात्स्वरितं पदे ॥ सोयं तैरोव्यञ्जनस्स्यान्नोदात्तस्वरि

तोत्तरः ॥ पदे अखण्डपदे उदात्तात्परः अनुदात्तः स्वरितमाप्नोती

त्यर्थः ॥ सोयम् ॥ सोयं तैरोव्यञ्जनस्स्वरितः ॥ ७५

यथा ॥ ५.४.१२.३ अच्छावाकसामं भवतिभवत्यच्छावाकसाममच्छावाकसामं भवत्यश्वस्याश्वस्यभवत्यच्छावाकसाम मच्छावाकसामंभवत्यश्वस्य ॥

अयं स्वरितः उदात्तपरो वा स्वरितपरो वा न भवतीत्यर्थः ॥

यथा ॥ ५.४.१२.३ अश्वोयतोयतोश्वोश्वोयतोप्रतिष्ठिरूतोप्रतिष्ठिरूतो यतोश्वोश्वोयतोप्रतिष्ठिरूतः ॥

२.६.५.५ तस्यक्काऑङक्कतस्यतस्यक्कसुवर्गस्सुवर्गःक्कतस्यतस्यक्कसुवर्गः ॥ ७५

व ॥ स्वारोत्तरे स्थित स्वारस्यान्त्यो नीचोणुमात्रिकः ॥

पूर्वस्य कम्पसंज्ञा स्याद्ध्रस्वश्चेद्दीर्घमेति सः ॥ ७६

स्थितस्वारो नाम नित्यः क्षैप्रः अभिनिहतः प्रश्लिष्ट इतियर्थः ॥

स्थितस्वारस्य स्वारोत्तरे सति अन्त्यः अणुमात्रकः कम्पस्वरस्य अष्टमो

भागः नीचः अनुदात्तस्स्यात् सः कम्पसंज्ञस्स्यात् स कम्पस्वरः ह्रस्व

श्चेद्दीर्घमाप्नोतीत्यर्थः ॥ यथा ॥

५.२.५.५ अर्केऑङर्कोऑङर्कोऑङर्के ऑङर्केर्कश्चीयतेचीयतेर्को
ऑङर्केऑङर्केर्कश्चीयते ॥ इत्यभिनिहत कम्पः ॥ नित्यकम्पो यथा ॥

१.५.१.२ अब्रवीद्योयोब्रवीदब्रवूद्योमद्देवत्यं मद्देवत्याँऑङयोब्रवीदब्रवीद्योमद्देवत्यम् ॥

२.३.४.३ अनयद्योयोनयदनयद्यो राजन्योराजन्योऑङयोनयदनयद्योराजन्यः ॥

६.५.६.३ अन्वाक्रमततेतेन्वाक्रमता न्वाक्रमततेद्विदेवत्यान्द्विदेवत्यां
ऑङतेन्वाक्रमतान्वाक्रमतते द्विदेवत्यान् ॥

६.३.९.२ अनूचीनऐहिह्यनूचीनमनूचीनऐहिमनुष्यामनुष्याऑङ
नूचीनमनूचीनऐहिमनुष्याः ॥

१.८.३.१ यदर्येऑङर्येयद्यदर्यएनएनोर्येयद्य दर्यएनः ॥

क्षैप्रकम्पो यथा ॥ इत्याहाहेतीत्याहैष्वेऑङष्वाहेती त्याहैषु ॥

१.१.९.३ अस्युर्व्यूऑङर्व्यस्यस्युर्वीचचोर्व्यस्यस्युर्वीच ।

३.४.३.६ एष्वेवैवैष्वेऑङष्वेवैनामेनामेवैष्वेऑङष्वेवैनाम् ॥

५.३.६.३ एवैष्वेऑङष्वेवैवैषुलोकेषुलोकेष्वेष्वेवैवैषुलोकेषु ॥

प्रश्लिष्टकम्पो यथा ॥ उत्खिदत्युरूऑङरूत्खिदत्युत्खिदत्युर्वन्तरिक्षमन्तरिक्षमुरूत्खिद त्युत्खिदत्युर्वन्तरिक्षम् ॥ एतेष्विति किम् ॥ ७६

व ॥ स्वारात्परावनु स्वारनादौ तत्स्वारमाप्नुतः ॥ ७७

तदनुस्वारनादाभ्यां पूर्वस्वर उदात्तवत् ॥

अनुस्वारश्च नादश्च अनुस्वारनादौ स्वरितात्परौ अनुस्वार नादौ तत्स्वरितं प्राप्नुतः ॥

ताभ्यां अनुस्वारनादाभ्यां पूर्वस्वरः उदात्तवद्भवति ॥

यथा ॥ ३.३.४.३ योऐशुमऐशुंयोयोऐगृह्णातिगृह्णात्यऐशुंयो योऐशुंगृह्णाति ॥

३.४.११.५ जनान्यातयतियातयतिजनाञ्जनान्यातयति प्रजानन्प्रजानन् यातयतिजनाञ्जनान्यातयति प्रजानन् ॥ स्वरितात्पराविति किम् ॥

६.२.१०.३ पितृदेवत्यऐहिहिपितृदेवत्यंपितृदेवत्याऑङऍह्येतदेतद्धिपितृदेवत्यं पितृदेवत्याऑङऍह्येतत् ॥ ७७

॥ व ॥ दीर्घस्वारात्परो रेफ ऋकार उत्तरे यदि ॥ ७८

उदात्तवत्सस्वारो रेफः स्वरितभाग्भवेत् ॥

दीर्घस्वरितात्परः रेफः ॠकार उत्तरे यदि रेफः स्वरितमाप्नोति ॥

स स्वारः उदात्तवद्भवति ॥

यथा ॥ १.१.३.१ ॠतावरीरूर्मिणीरूर्मिणीॠतावरीॠतावरीरूर्मिणीर्मधुमत्तमा

मधुमत्तमाऊर्मिणीॠतावरीॠतावरीरूर्मिणीर्मधुमत्तमाः ॥

दीर्घस्वरित इति किम् ॥

६.५.३.२ पुनर्ॠतुनर्तुनापुनःपुनर्ॠतुनाहहर्तुनापुनःपुनर्ॠतुनाह ॥

ॠकारोत्तर इति किम् ॥

२.४.१४.५ ॠतुभिर्हवनश्रुतोहवनश्रुतॠतुभिर्ॠतुभिर्हवन श्रुतः ॥ ७८

व ॥ स्वर्यते वैकृता भक्तिर्दीर्घस्वारात्परे स्थिता ॥ ७९

वैकृता स्वरभक्तिः स्वर्यते ॥ स दीर्घस्वरः उदात्तवत् उच्यत इति बुधैर्ज्ञेयः ॥ यथा ॥ ४.३.१३.६ वस्तोर्हविष्मतीहविष्मतीवस्तोर्वस्तोर्हवि ष्मतीघृताचीघृताची हविष्मतीवस्तोर्वस्तोर्हविष्मतीघृताची ॥

१.२.८.२ धूर्षाहा वनश्रूअनश्रूधूर्षाहौधूर्षाहावनश्रूअवीरहणाववीरहणावनश्रूधूर्षाहौ

धूर्षाहावनश्रूअवीरहणौ ॥ वैकृता स्वरभक्तिरिति किम् ॥

२.१.५.२ कोर्हत्य र्हतिकःकोर्हतिसहस्रऐसहस्रमर्हतिकःकोर्हतिसहस्रम् ॥

दीर्घस्वा रात्पर इति किम् ॥

१.८.१८.१ मैत्रावरुणायर्षभमृषभंमैत्रावरुणायमैत्रावरुणायर्षभंब्राह्मणाच्छऐसिने ब्राह्मणाच्छऐसिनऋषभंमैत्रावरुणायमैत्रा वरुणायर्षभंब्राह्मणाच्छऐसिने ॥ ७९

व ॥ आरादेशो भवेद्यत्र भक्तिः स्वारात्परे स्थिता ॥ सा भक्तिः प्रचया ज्ञेया पूर्वस्वरितभाग्भवेत् ॥ ८०

यत्र ओपप्राव च पूर्व इति वचनेन आरादेशो भवेत् तत्र स्वरितात्परा स्वर

भक्तिः प्रचयेति विज्ञेया ॥ पूर्वस्वरः स्वरितभागित्यर्थः ॥

यथा ॥ ५.७.२.१ ऋषभमुपोपार्षभमृषभमुपदधातिदधात्युपार्षभमृषभमुपदधाति ॥

आरादेश इति किम् ॥ ४.३.१३.६ वस्तोर्हविष्मतीहविष्मतीवस्तोर्वस्तोर्हविष्मती घृताचीघृताची हविष्मतीवस्तोर्वस्तोर्हविष्मतीघृताची ॥ ८०

व ॥ ह्रस्वस्वारात्परा भक्तिः उत्तरे नीचहे यदि ॥

पूर्वेण सह भक्तिस्तु स्वर्यते श्लिष्टत स्तथा ॥ ८१

ह्रस्वश्चासौ स्वारश्च ह्रस्वस्वारः तस्मात् ॥

ह्रस्वस्वरि तात्परा स्वरभक्तिः नीचश्चासौ हश्च नीचहः तस्मिन् नीचहे ॥

अनुदात्त हकारे उत्तरे सति पूर्वेण पूर्वस्वरेण सह श्लिष्टतः सा भक्तिः

स्वर्यते ॥

यथा ॥ १.६.१२.२ ऋषिर्हहऋषिर्ऋषिर्हदीर्घश्रुत्तमोदीर्घश्रुत्तमो
हर्षिर्ऋषिर्हदीर्घश्रुत्तमः ॥ ह्रस्वस्वारात्पर इति किम् ॥

२.५.२.३ प्रहार्हाःप्रप्रहारावमावऐहाःप्रप्रहारावम् ॥

अनुदात्तहकारपर इति किम् ॥ ऋषिर्हदीर्घश्रुत्तमः ॥ ८१

व ॥ भक्तेः पूर्वः प्राकृताया उदात्तः संहिताविधौ ॥

स्वर्यते स च मध्यांशश्चान्त्यांशस्वरितो यदि ॥ ८२

प्राकृतायाः स्वरभक्तेः पूर्वः उदात्तः संहिताविधौ ॥

तस्मिन्नुदात्ते पूर्वउदात्तस्वरितमिति विधिना स्वर्यते सः स्वरितः मध्यांशस्वरित इत्यर्थः
॥

यथा ॥ २.१.५.२ दधातिकःकोदधातिदधातिकोर्हत्यर्हतिकोदधातिदधाति कोर्हति
॥ प्राकृतस्वरभक्तेरिति किम् ॥ १.२.८.२ धूर्षाहावनश्रूअनश्रू धूर्षाहौधूर्षाहावनश्रू
अवीरहणाववीरहणावनश्रूधूर्षाहौधूर्षाहावनश्रू अवीरहणौ ॥

संहिताविधौ उदात्तस्वरित इति किम् ॥

७.३.१.४ अर्हतिमनोमनोर्ह
त्यर्हतिमनःपरिभवितुंपरिभवितुंमनोर्हत्यर्हतिमनःपरिभवितुम् ॥ ८२

व ॥ भक्तिः स्वारात्परानन्त्या प्रचयत्वमवाप्नुयात् ॥

स्वरितात्परा अनन्त्या स्वरभक्तिः प्रचयत्वम् आप्नुयात् ॥ ८३

यथा ॥

३.४.८.७ आर्षेयाःप्र प्रार्षेयाआर्षेयाःप्राश्ञन्त्यश्ञन्तिप्रार्षेयाआर्षेयाःप्रा श्ञन्ति ॥

६.५.१.३ पुनर्हविरस्यसिपुनर्हविःपुनर्हविरसीतीत्यसिपुनर्हविः पुनर्हविरसीति ॥
यद्दर्शपूर्णमासौदर्शपूर्णमासौयद्यद्दर्शपूर्ण मासौयजतेयजतेदर्शपूर्णमासौ
यद्यद्दर्शपूर्णमासौयजते ॥

अनन्त्येति किम् ॥ वस्तोर्हविष्मतीघृताची ॥ ८३

व ॥ निहता धूर्डपूर्वोच्चैर्याया विधाय पूर्वतः ॥ धूः ॥ ड ॥

एवंपूर्वश्चेत् उच्चैः उदात्ता भवती त्यर्थः ॥ ८४

यथा ॥ ऋतस्यधूर्षदम् ॥ अरुणाः काण्डर्षयः ॥

उदात्ता स्वरभक्तिर्यथा ॥ इन्द्रियायर्षिभ्यः ॥ ब्रह्म इत्यार्षम् ॥

विधायर्षिरवोचत् ॥

व ॥ असंयुतो नकारश्च ह्रस्वस्वारात्परः स्थितः ॥ ८५

सहैव पूर्ववर्णेन नकारस्स्वरितो भवेत् ॥

ह्रस्वश्चासौ स्वारश्च ह्रस्व स्वारः तस्मात् ह्रस्वस्वारात्परः यवहेषु परेषु सत्सु असंयुतो नकारः पूर्ववर्णेन सह स्वर्यते ॥ यथा ॥ तपन्यथापूर्वम् ॥ सम् ॥ वि ॥ ८५

व ॥ दीर्घस्वारात्तु परतो नकारो संयुतो यदि ॥ ८६

नकार एव स्वरितः पूर्वस्वार उदात्तवत् ॥ दीर्घश्चासौ स्वारश्च दीर्घस्वारः तस्मात्

दीर्घस्वारात्परः नकार एव स्वर्यते ॥ पूर्वस्वरः उदात्तवदुच्यते ॥

यथा ॥ ३.४.११.५ जनान्यातयतियातयतिजनाञ्जनान्यातयतिप्रजानन्प्रजानन्

यातयति जनाञ्जनान्यातयतिप्रजानन् ॥ ८६

व ॥ यत्रान्तस्थोत्तमानां च संयोगोन्यो न्यतो यदि ॥

स्वरितग्राहिणस्तत्र तेषामादय ईरिताः ॥ ८७

अन्तस्थाः यरलवाः उत्तमाः ङञणनमाः तेषाम् अन्योन्यतः परस्वरेण संयोगो

यदि तत्र तेषाम् अन्तस्थोत्तमानाम् आदयः आदिवर्णाः स्वरितग्राहिणो भवन्तीत्यर्थः ॥

यथा ॥ १.८.१०.२ शुचेर्मित्रस्यमित्रस्यशुचेश्शुचेर्मित्रस्यव्रत्याव्रत्या मित्रस्य शुचेश्शुचेर्मित्रस्यव्रत्याः ॥

२.३.४.१ आदित्योर्यमार्यमादित्यआदि त्योर्यमायोयोर्यमादित्यआदित्योर्यमायः ॥

६.६.४.५ सोन्नाद्यमन्नाद्यऐससो न्नाद्यमवावान्नाद्यऐससोन्नाद्यमव ॥

एतेषामेव परस्वरसंबन्ध इति किम् ॥ व्यार्छदार्छद्विव्यार्छत्ससआर्छद्विव्यार्छत्सः ॥ ८७

व ॥ हकारस्य मकारस्य संयोगोन्योन्यतो यदि ॥

नात्युत्सृजेन्नासिकाभ्यां वायुमित्यूचिरे बुधाः ॥ ८८

हकारस्य मकारस्य च अन्योन्यं संयोगो यदि तत्र नासिकाभ्यां वायुं अत्यन्तं नोत्सृजेत् ॥ यथा ॥

२.५.११.७ जिह्मंनयतिनयति जिह्मंजिह्मंनयतिताजक्ताजङ्
नयतिजिह्मंजिह्मंनयतिताजक् ॥

हकारमकारयो रिति किम् ॥

१.१.३.१ माह्वार्ह्वार्मामाह्वार्वसूनांवसूनाऐह्वार्मामाह्वा र्वसूनाम् ॥ ८८

व ॥ पुनःप्रयत्नोवसाने वर्ग्यपूर्वस्य चेष्यते ॥ ८९

वर्गे भवः वर्ग्यः वर्ग्यात्पूर्वः वर्ग्यपूर्वः तस्य पूर्वस्य वर्णस्य

अवसाने पदसमये पुनः प्रयत्नः कर्तव्यः ॥

यथा ॥ रुक्काम इति रुक् - कामः ॥ तत् ॥ देवानाम् ॥ तम् ॥

पत्नीभिरिति ॥ तान् ॥ ते ॥ ८९

व ॥ पवर्गे पर ओमश्चावग्रहे मस्य नेष्यते ॥ ओमित्यत्र मकारस्य पवर्गे परे सति अवग्रहे मकारस्य च पवर्गे परे सति पुनः प्रयत्नो न कर्तव्यः ॥

यथा ॥ १.७.१.१ ओम् पाकयज्ञंवैवैपाकयज्ञंपाकयज्ञंवाअन्वनुवैपाकयज्ञंपाकयज्ञं वाअनु ॥

शम्भव इति शम् - भवे ॥ ९०

व ॥ ऊष्मणो वैकृतस्पर्शः पूर्वांगं न भवेत्सदा ॥ ऊष्मणः आदेशः वैकृतस्पर्शः पूर्वस्वराङ्गं न भवेत् ॥ अर्थात् परस्वराङ्गं भवत्येव ॥ ९१

यथा ॥ २.१.१.५ श्मश्रुणस्तत्तच्छ्मश्रुण श्श्मश्रुणस्तत्पुरुषाणा म्पुरुषाणान्तच्छ्मश्रुणश्श्मश्रुण स्तत् पुरुषाणाम् ॥

४.२.११.१ श्ञथद्वृत्रंवृत्रऍश्ञथच्छनथद्वृत्रमुतोतवृत्रऍ श्ञथच्छनथद्वृत्रमुत ॥

ऊष्मणो वैकृतस्पर्श इति किम् ॥

५.६.६.१ तच्छन्दसां छन्दसांतत्तच्छन्दसांछन्दस्त्वंछन्दस्त्वंछन्दसांतत्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥

व ॥ न स्याद्रेफस्तु पूर्वाङ्गमृकारे प्रचये परे ॥ ९२

प्रचये ऋकारे परे सति रेफः पूर्वस्वराङ्गं (न ?) स्यात् ॥ यथा ॥

२.५.७.५ ऋषेर्ऋषेर्वैवाऋषेर्ऋषेर्ऋषेर्ऋषेर्वाएताएतावाऋषेर्ऋषेर्ऋषेर्

ऋषेर्वाएताः ॥ प्रचयऋकारपर इति किम् ॥

६.५.३.२ पुनर्ऋतुनर्तुनापुनःपुनर्ऋतुना हहर्तुनापुनःपुनर्ऋतुनाह ॥ ९२

व ॥ अन्तस्थारहितादूष्माविकृतादुत्तमो त्तरात् ॥ स्पर्शादनुत्तमादूर्ध्वं आनुपूर्व्याद्यथाक्रमम् ॥ ९३

अन्तस्थाभिः रहितः अन्तस्थारहितः तस्मादन्तस्थारहितादूष्मणः अविकृतः

अनादेशः तस्मात् ऊष्माविकृतात् उत्तमः उत्तरो यस्य सः उत्तमोत्तरः

तस्मादुत्तमोत्तरात् अनुत्तमात् स्पर्शात् ऊर्ध्वं परत्र आनुपूर्व्यात् ॥

प्रतमात्परः प्रथमयमः द्वितीयात् ॥ द्वितीययमः ॥ तृतीयात्तृतीययमः ॥

चतुर्थाच्चतुर्थयमः ॥ एवं क्रमेण यमागमो भवति ॥

यथा ॥ ४.६.५.२ रुक्मोअन्त रन्तारुक्मोरुक्मोअन्तर्विव्यन्तारुक्मोरुक्मोअन्तर्वि ॥

३.५.४.३ विमथ्नानायो योविमथ्नानाविमथ्नानायोददाति ददातियोविमथ्नानाविमथ्नानायोददाति ॥

३.१.११.२ यज्ञेयज्ञेनोनोयज्ञेयज्ञेयज्ञेयज्ञेनउदुदुन्नोयज्ञेयज्ञेयज्ञेयज्ञेन उत् ॥

६.६.९.१ अदाभ्येनादभ्नुवन्नदभ्नुवन्नदाभ्येनादाभ्येनादभ्नुवन्तत्तदद

भ्रुवन्नदाभ्येनादाभ्येनादभ्रुवन्तत् ॥ अन्तस्थारहितादिति किम् ॥

६.१.२.६ पौष्ण्येतेनैतेनपौष्णीपौष्ण्येतेनसासैतेनपौष्णीपौष्ण्येतेनसा ॥

२.४.१२.३ विष्ण्वनुस्थितस्ससविष्ण्वनुस्थितोविष्ण्वनुस्थितस्सोब्रवीदब्रवीत्स

विष्ण्वनुस्थितोविष्ण्वनुस्थितस्सोब्रवीत् ॥ ऊष्मणः अविकृत इति किम् ॥

४.२.११.१ श्ञथद्वृत्रंवृत्रऍश्ञथच्छनथद्वृत्रमुतोतवृत्रऍश्ञथच्छनथद्वृत्रमुत ॥

उत्तमोत्तर इति किम् ॥

६.२.४.४ क्यद्वोवःक्याऑङत्क्यद्वोदास्यामोदास्यामो वःक्याऑङत्क्यद्वोदास्यामः ॥

अनुत्तमस्पर्श इति किम् ॥ १.६.२.१ यन्मेमे यद्यन्मेअग्नेग्नेमेयद्यन्मेअग्ने ॥ ९३

व ॥ संयुतानुस्वारवेषु चौष्ठर्‍य मध्येवसानके ॥ व्यक्तावौकार ऊर्ध्वे च द्विरोष्ठर्‍याविति निश्चितौ ॥ ओष्ठेरू भवः ओष्ठर्‍यः ओष्ठर्‍यस्वरयोः मध्यं तस्मिन् संयुतश्च अनुस्वारश्च

वकारश्च संयुतानुस्वारवाः ॥ तेषु स्थितेषु सत्सु अवसाने वा सति

व्यक्तौ वा सत्यां औकारे ऊर्ध्वेपि वा द्विरोष्ठर्‍यः कर्तव्यः ॥ ९४

यथा ॥ ६.१.७.७ रुद्रोवैवैरुद्रोरुद्रोवैक्रूरःक्रूरोवैरुद्रोरुद्रोवैक्रूरः ॥

३.१.८.३ प्रथमोऐशुरऐशुःप्रथमःप्रथमोऐशुस्स्कन्दतिस्कन्दत्यऐशुःप्रथमः प्रथमोऐशुस्स्कन्दति ॥

१.१.५.१ अग्रेपुवोअग्रेगुवोग्रेगुवोग्रेपुवोअग्रेपुवो
अग्रेगुवोग्रेग्रेग्रेगुवोग्रेपुवोग्रेपुवोग्रेगुवोग्रे ॥

सून्नीयमिति सु - उन्नीयम् ॥ १.४.३३.१ ओतेतओओतेयन्तियन्तितओओतेयन्ति ॥

२.५.६.४ एतौपूतौपूतावेता वेतौपूतौमेध्यौमेध्यौपूतावेतावेतौपूतौमेध्यौ ॥

एवं स्थित इति किम् ॥

कुसुरुबिन्दऔद्दालकिः ॥ ९४

व ॥ ओष्ठर्‍यमध्ये स्थितो हश्चेद्विसर्गादु

त्तरश्च पः ॥ आपूर्य वायुं तालुभ्यां माण्डूकोष्ठर्‍यं वदेत्तदा ॥ ९५

ओष्ठर्‍ययोः मध्यं तस्मिन् ओष्ठर्‍यमध्ये हकारस्स्थितश्चेद्वा विसर्गा

दुत्तरः पकारस्स्थितश्चेद्वा तालुभ्यां वायुमापूर्य आसमन्तात् पूरयित्वा

वदेत् ॥ सः माण्डूकोष्ठर्‍य इति स्मृतः ॥

यथा ॥ उपक्षरन्ति जुह्वो घृतेन ॥ गुह्यो वा एषोग्निः ॥ तल्पमारुह्योद्गायेत् ॥

व ॥ अरुहम रुहद्रुहारुषरादुत्वमेष्वपि ॥ अरुहम् ॥ अरुहत् ॥ रुह ॥ अरुष एतेषु
ग्रहणेषु रेफात्पर उकारस्स्यात् ॥ ९६

यथा ॥ आहंदीक्षामरुहम् ॥ आवाचो मध्यमरुहद्भुरण्युः ॥ अरुहमरुहदिति किम्
॥ कोर्हति सहस्रम् ॥ अर्हन्बिभर्षि ॥ पर्याप्तुमर्हति मनः ॥

रुहेत्यत्र पदैकदेशो बहूपादानार्थः ॥ स्वारुहा यस्य श्रियो दृशे ॥

अथो स्वारुहमेवैनां करोति ॥ अरुषेति पदैकदेशो बहूपादानार्थः ॥

अग्निर्वा अरुषः ॥ अरुषं भरिभ्रदुच्छुक्रेण ॥ अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त ॥
अरुषेति किम् ॥ आत्वा हार्षमन्तरभूः ॥ दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ॥

चत्वार आर्षेयाः प्राश्ञन्ति ॥

व ॥ सस्वरपोथऊर्ध्वेषु शषहेषु परेषु च ॥ ९७

भवेदुकारो रेफाद्वै स्वरभक्तिर्न विद्यते ॥ स्वरेण सहितः सस्वरः

सस्वरश्चासौ परश्च सस्वरपरः ॥ शश्च षश्च हश्च शषहाः ॥

तेषु स्वरसहित पकारः पूर्वश्चेत् ॥ शषहेषु परेषु सत्सु रेफात्पर उकारः स्यात् ॥

यथा ॥ परुषःपरुषः परि ॥ पुरुषः पुरुषो निधनम् ॥

प्रतिपूरुषमेक कपालान् ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः ॥ पुरुहूतः पुरुक्षु ॥

पकारपूर्व इति किम् ॥ कीर्शा गृध्रः ॥ वर्षवृद्धम् ॥ दुर्मर्षमायुः ॥

कोर्हति सहस्रं पशून् ॥

व ॥ यथा पुत्रं हरेद्व्याघ्री दंष्ट्राभ्यां तु न पीड्य च ॥

पततीति भयात्तद्वत् सर्ववर्णान् प्रयोजयेत् ॥ ९८

व्याघ्री पुत्रं स्थलान्तर प्रापणयनकाले दंष्ट्राभ्यां न पीड्य पततीति भयात् ॥

सूक्ष्मग्रहणं कृत्वा यथा हरेत् तद्वत् ॥

अध्येता सर्ववर्णान् प्रयो जयेत् वर्णोच्चारणं कुर्यात् ॥

यथा ॥ ७.४.१६.१ नमोधिपतयेधिपतयेनमोनमोधिपतये धिपतिरधिपतिरधिपतये नमोनमोधिपतयेधिपतिः ॥ २.३.१०.१ यन्नवंनवंयद्यन्नवमैदैन्नवंय द्यन्नवमैत् ॥

व ॥ हरिशब्दो भवेदादौ सविसर्ग उदात्तगः ॥ ९९

प्रणवेन न सन्धिस्स्यादन्ते स्वरितभाग्भवेत् ॥ आदौ अध्यायादौ हरिशब्दः

विसर्गेण सहितः सविसर्गः उदात्तं भजतीत्युदात्तभाक् ॥

अध्यायान्ते हरिशब्दः अन्त्यस्वरितो भवेदित्यर्थः ॥ हरिशब्दः सर्वत्र प्रणवेन सन्धिर्न

स्यात् ॥ यथा ॥ हरिः ओम् ४ बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवा दधीरन् ॥

अन्त्यस्वरितो यथा । योनिस्समुद्रो बन्धुः ॥ हरिःग ओम् ३ ॥

व ॥ सर्वदा तैत्तिरीये स्यादनुस्वारो गसंयुतः ॥

यजुर्वेदे अनुस्वारस्य पूर्वार्धः गकारसंयुतः स्यात् ॥ १००

यथा ॥ अऐशुना ते अऐशुः ॥

व ॥ न शान्त्युत्तर ओम्पूर्व आत्मम्पूर्वस्सरूपः ॥ १०१

यजुर्वेदे तैत्तिरीये अनुस्वारः ओम्पूर्वे शान्त्युत्तरे सति आत्मं पूर्वे सरूपंपरे सति

गकारसंयुतो न स्यात् ॥ यथा ॥ ओम् शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥

परमात्मं सरूपम् ॥ ओम्पूर्व इति किम् ॥ अन्तरिक्षऐ शान्तिः ॥

शान्तिपर इति किम् ॥ ओऐ सुवः ॥ ओऐ सत्यम् ॥ आत्मं पूर्व इति

किम् ॥ रूपऐ सरूपः ॥ सरूपंपर इति किम् ॥ रूपऐ सरूपः ॥

व ॥ अदुन्मकारसंयोगः प्रणवः परिकीर्तितः ॥ यथा ॥ ओम् पाकयज्ञं वै ॥ १०२

व ॥ यजुष्योंकार उच्चस्स्यादोन्तद्ब्रह्मादि षड्यमाः ॥ १०३

यजुर्वेदे ओंकार उदात्तः स्यात् ॥ ओम् ब्रह्म मेधया ॥ ओमिति ब्रह्म ॥

ओमित्ये काक्षरं ब्रह्म ॥ ओंतद्ब्रह्मेति षडोंकाराः स्वरिता भवन्ति ॥

यथा ॥ ओन्तद्ब्रह्म ॥ ओन्तद्वायुः ॥ ओन्तदात्मा ॥ ओन्तत्सत्यम् ॥

ओन्तत्सर्वम् ॥ ओन्तत्पुरोर्नमः ॥ आदिमध्यावसानेषु वेदस्य प्रणवः

स्थितः ॥ चातुर्मात्रो द्विमात्रो वै त्रिमात्रः स्यादनुक्रमात् ॥

यजुर्वेदस्य आदिमध्यावसानेषु स्थितः प्रणवः आनुपूर्व्येण चातुर्मात्रिकः

द्विमात्रिकः त्रिमात्रिकः भवति ॥ यथा ॥ ओम् ४ वायव्यऍ श्वेतम् ॥

ओम् २ मेधा देवी जुषमाणा न आगात् ॥ .. कल्पयाति ॥ ओम् ३ ॥

व ॥ आदिमध्यावसानेषु यजुषि प्रणवेष्वपि ॥

नादः क्रमान्मात्रिकः स्यात् पादमात्रोर्धमात्रिकः ॥ यजुषि यजुर्वेदे तावत् ॥ १०४

आदिश्च मध्यंच अवसानश्च आदिमध्यावसानाः तेषु प्रणवेषु नादः आनुपूर्व्येण
मात्राकालः पादमात्राकालः अर्धमात्राकालः भवति ॥ यथा ॥

ओम् चात्वालाद्धिष्णि यान् ॥ ओम् ब्रह्म मेधया ॥

योनिस्समुद्रो बन्धुः ॥ ओम् ॥

व ॥ प्लुतस्वरस्तैत्तिरीय उदात्तस्सर्वतो भवेत् ॥

यजुर्वेदे प्लुतस्वरः सर्वत्र उदात्तो भवति ॥ १०५

यथा ॥ अग्ना ३ इपत्नीवा ३ स्सजूः ॥

अग्निहोत्रां ३ न होतव्या ३ मिति ॥

व ॥ नोच्चस्स्विदासीद्वाक्यान्ते नत्वाभीरिव विन्दती ॥

वाक्यान्ते स्विदासीदित्यत्र नत्वाभीरिवविन्दती त्यत्र च प्लुतस्वरः नोदात्तः स्यात् ॥ १०६

यथा ॥ उपरि स्विदासी ३ त् ॥ वाक्यान्त इति किम् ॥ अधः स्विदासी ३ त् ॥

न त्वाभीरिव विन्दती ३ ॥

व ॥ तैत्तिरीयपारक्षुद्रारण्येषु त्रिषु सर्वतः ॥ १०७

चत्वारो रङ्ग दीर्घाश्च पञ्च रङ्गप्लुतास्तथा ॥ तैत्तिरीयश्च पारक्षुद्रश्च आरण्यश्च

तैत्तिरीयपारक्षुद्रारण्याः तेषु ग्रन्थेषु सर्वत्र रङ्गदीर्घाः चत्वारः रङ्गप्लुताः पञ्च भवन्ति ॥ निधन्वेव तां २ इमि ॥

रयिं न कश्चिन्म मृवां २ अवाहाः ॥ देवां २ उपप्रैत्सप्तभिः ॥ अमित्रानुन्नयामि

स्वां २ अहम् ॥ रङ्गप्लुता यथा ॥ सुश्लोकां ४ ॥ सुमङ्गलां ४ ॥

उपहूतां ४ ॥ यशोममां ४ ॥ यद्भ्रां ४ ॥

सार्धद्विमात्रो नासाया हृदि व्याघ्ररुतोपमः ॥ कांस्यरावोपमः कण्ठेरू सकम्प एकमात्रिकः ॥

मूर्ध्न्यर्धमात्रस्सौराष्ट्रनारीनादोपमः स्मृतः ॥

नासाविनिस्सृतश् चातुर्मात्रो रङ्गप्लुतो भवेत् ॥

रङ्गप्लुतस्य उच्चारणनियमं स्थान नियमं कालनियमं चाह ॥

रङ्गप्लुतस्य आदिः निरनुनासिकः ॥ नासिकाया मुच्चारणीयः ॥ अध्यर्धद्विमात्राकालः ॥ द्विमात्रार्धकालो भवती त्यर्थः ॥ रङ्गप्लुतस्य मध्यमः ॥ हृदये व्याघ्ररुतोपमः व्याघ्र ध्वनिवत् ॥

कण्ठेरू कांस्यध्वनिरिव कम्पेन सहितः सकम्पः एकमात्राकालो भवति ॥

रङ्गप्लुतस्य अन्त्यः मूर्ध्नि स्थाने सौराष्ट्रनारीस्वर इव च नासिकाभ्यां विनिस्सृतः अर्धमात्राकालः स्यात् ॥ एवं रङ्गप्लुतश्चातुर् मात्राकालो भवतीत्यर्थः ॥

व ॥ योगेग्निशब्दे गनयोस्तप्तायः पिण्डवद् भवेत् ॥ १०८

गनान्यपञ्चमस्पर्शयोगे तु पृथगुच्यते ॥ अग्निशब्दे गकारश्च

नकारश्च गनौ तयोर्योगे तत्र तप्तायः पिण्डवत् ॥ उच्चारणीयः ॥ यथा ॥

तेनोग्नयः पप्रयः पारयन्तु ॥ यानग्नयोन्वतप्यन्त ॥ गनयोरिति किम् ॥

अन्योत्तमस्य अन्यस्पर्शस्य संयोगे पृथगिव उच्यते ॥ अन्यथा न भवति ॥

यथा ॥ रुक्ममुपदधाति ॥ विमथ्नाना यो ददाति ॥ यच्छ्वश्रुणः ॥

दध्ना तनक्ति ॥ विद्मा ते अग्ने ॥

व ॥ असंयुतोन्तगो न स्याद्यवहेषु परेषु च ॥ अन्तं गच्छतीत्यन्तगः पदान्तगः नकारः यवहेषु परेषु सत्सु असंयुतः स्यात् ॥ १०९

यथा ॥ सन्वडबः ॥ शिप्रिन्वाजानां पते ॥

मित्रो जनान् यातयति ॥ एतान्होमानजुहवुः ॥ यवहपर इति किम् ॥

वीरान्मानः ॥ वैष्णवात्रक्षोहणः ॥

व ॥ संयुतो व्रप्रव्योर्ध्वोऽवग्रहस्थोपि वा भवेत् ॥

पदान्तः नकारः व्रप्रव्यवंपरो वा अवग्रहे तिष्ठरूतीत्यवग्रहस्थः

अवग्रहस्थोपि वा यवहेषु परेषु सत्सु संयुतः स्यात् ॥ ११०

यथा ॥ स्तनान् व्रतमुपैति ॥ यस्मिन्वृत्रं वृत्रतूर्ये ततार ॥ तान्व्यद्यत् ॥ व्रपूर्व्यो

र्ध्व इति किम् ॥ एतान् होमानजुहवुः ॥ एतान् वा अरुणः आत्मन् हा (३)

इत्यह्वयत् ॥ अवग्रहस्थो यथा ॥ तस्यात्मन्वदजायत ॥ ब्रह्मात्मन्व

दसृजत ॥ मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति ॥ ओमन्वतीतेस्मिन् यज्ञे ॥

अवग्रहस्थ इति किम् ॥ अस्मिन् यज्ञे ॥

व ॥ पदान्तस्थो ङकारश्च हवयोः पूर्वतः स्थितः ॥

असंयुतो भवेत्तत्र व्यपरो यपरो न चेत् ॥ १११

पदान्त स्थितः ङकारः हश्च वश्च हवौ तयोः पूर्वतः स्थितस्सन् असंयुतो भवेत् ॥

यथा ॥ प्रत्यङ्होतारम् ॥ यद्रियङ्वायुः ॥ हवयोः पूर्व इति किम् ॥

प्रत्यङ्क्षेति ॥ प्रत्यङ्ख्षडहः ॥ स च पदान्तस्थङकारः व्यपरो यकार

परो वा असंयुतो न भवतीत्यर्थः ॥ अर्थात्संयुतो भवतीत्यर्थः ॥ यथा ॥

ततो विष्वङ्क्ष्यक्रामत् ॥ अर्वाङ्यज्ञस्संक्रामतु ॥

५.५.१.१ यद्रियङ्क्षायुर् वायुर्यद्रियङ्यद्रियङ्क्षायुर्वातिवातिवायुर्यद्रियङ्यद्रियङ्क्षायुर् वाति ॥ १.८.१५.२ धेहियुङ्युङ्क्षेहिधेहियुङ्कुस्यसियुङ्क्षेहिधेहियुङ्कुसि ॥

७.५.१९.१ वाजिन्युङ्युङ्क्षाजिन्वाजिन्युङ्कुन्वनुयुङ्क्षाजिन्वाजिन्युङ्कुनु ॥

व ॥ अच्परोष्मपरो रेफः स्वरभक्तिर्भवेत्सदा ॥ अच् परः यस्य सः अच्परः

अच्परश्चासावूष्मा च अच्परोष्मा अच्परोष्मा परो यस्य सः अच्परोष्मपरः

रेफः स्वरभक्तिः भवति ॥ ११२

यथा ॥ यद्दर्शपूर्णमासौ ॥ धर्षा मानुषान् ॥

बर्सन्नह्यति ॥ देवबर्हिश्शतवल्शम् ॥ अच्परोष्मपर इति किम् ॥

बिभर्ष्यस्तवे ॥ पार्श्वाभ्याऐस्वाहा ॥ मृदे बर्स्वेभिः ॥

तर्ह्यल्पा पृथिवी ॥

व ॥ लकारो हपरो भक्तिः शपरो वा भवेत्तथा ॥ ११३

लकारः हपरो वा शकारपरो वा स्वरभक्तिः स्यात् ॥ यथा ॥

तस्मा एता मल्हा आलभेत ॥ शतवल्शं विरोह ॥ शपर इति किम् ॥

वैल्वो यूपो भवति ॥ कल्पाञ्जुहोति ॥

व ॥ ऋकारः स्याद्विधा भक्तिः स च पादचतुष्टयः ॥

सर्वत्र ऋकारः द्विविधा स्वरभक्तिः स्यात् ॥ स्वरस्य भक्तिः स्वरभक्तिः ॥ ११४

अवयव इत्यर्थः ॥ स च ऋकारः पादचतुष्टयः ॥

व॥ तत्र रेफात्मकौ मध्ये द्वौ वाद्यन्तौ स्वरात्मकौ ॥

तत्र ऋकारमध्ये द्वौ पादौ रेफात्मकौ भवतः ॥

आद्यन्तौ पादौ स्वरात्मकौ भवतः ॥ ११५

व ॥ स्वरांशेनैव पूर्वेण पूर्वरेफं

च योजयेत् ॥ हकारोर्ध्वासंयुता स्यात् सा भक्तिर्व्यञ्जनोदया ॥

पूर्वस्वरांशेनैव पूर्वरेफं च योजयेत् ॥ ११६

सा पूर्वस्वरांशस्वरभक्तिः हकारोत्तरा सती ॥ संवृतकरणा व्यञ्जनोदया चेत्युच्यते ॥ यथा ॥ बर्हिषोहम् ॥ वेदिर्बर्हिः ॥

व ॥ उत्तरेण स्वरांशेन रेफं च योजयेत् ॥ ११७

सा भक्तिश्शषसोर्ध्वा चेद्विवृता स्यात्स्वरोदया॥ उत्तरेण स्वरांशेन उत्तररेफं च योजयेत् ॥

सन्निकृष्टं कुर्यादित् यर्थः ॥ सा भक्तिः शषसोर्ध्वा सती विवृता स्वरोदयेत्युच्यते ॥

यथा ॥ कीर्शा गृध्रः ॥ वर्षुकः ॥ बर्सन्नह्यति ॥ ऋकारवदिकारस्य

स्वरभक्तिः ॥

व ॥ व्यञ्जनान्ता स्वरान्ता च संवृता विवृता तथा ॥ ११८

पादचतुष्टयस्य लृकारस्य मध्ये लकारांशौ आद्यन्तौ स्वरांशौ भवतः ॥

पूर्वस्वरांशेन पूर्वलकारांशं योजयेत् ॥ हकारपरे सति ॥

संविवृतकरणा व्यञ्जनोदया भवति ॥ यथा ॥ मल्हा आलभेत ॥

लृकारस्य उत्तरस्वरांशेन उत्तरलकारांशं योजयेत् ॥

शषसोर्ध्वा सती विवृतकरणा स्वरोदया भवति ॥

वल्शेभ्यस्स्वाहा ॥ शतवल्शं विरोह ॥ अथ कालनिर्णय उच्यते ॥

एक मात्रं वदेच्चाषो द्विमात्रं वायसस्तथा ॥

शिखी वदेत्त्रिमात्रं तु नकुलश्चार्धमात्रकम् ॥

चाषः वनवायसः एकमात्राकालं वदति ॥

ग्राम्यः वायसः द्विमात्राकालं वदति ॥ शिखी मयूरः ॥ त्रिमात्राकालं वदति ॥

नकुलः ॥ बभ्रुः ॥ अर्धमात्राकालं वदति ॥ यथा ॥ पत्नीवाः ३ ॥

अल्पतरोणुकालस्स्यादेतन्मात्रादिलक्षणम् ॥

अल्पतरः सूक्ष्मकालः अणुकालः स्यात् ॥ यथा ॥ अग्नये धूङ्गा ॥

व ॥ व्यञ्जनोर्ध्वं व्यञ्जनं स्यादणुमात्रमितीरितम् ॥

व्यञ्जनं ऊर्ध्वं यस्य तत् व्यञ्जनोर्ध्वं व्यञ्जनं अणुमात्राकालमित्युच्यते ॥ ११९

यथा ॥ व्यतिषजेथ्स्त्र्येवास्य जायते ॥ व्यञ्जनोर्ध्व इति किम् ॥ तस्मात् ॥

व ॥ असंयुते विरामः स्याद्वर्णयोरणुमात्रिकः ॥ १२०

वर्णयोर्मध्ये विरामः असंयुते वर्णपरे सति अणुमात्रिकः स्यात् ॥

यथा ॥ गवो वा एतत् ॥ असंयोगपर इति किम् ॥

व्यर्धयेयमिति ॥

व ॥ विसर्गो व्यञ्जनं भक्तिस्पर्शोर्ध्वो वस्तथैव च ॥ १२१

ह्रस्वान्नो यवहोर्ध्वोन्त्य एतेषामर्धमात्रिकः ॥ विसर्गश्च व्यञ्जनं च

स्वरभक्तिश्च स्पर्शः ऊर्ध्वो यस्य सः स्पर्शोर्ध्वः वकारश्च ह्रस्वात्

परः यवहोर्ध्वः पदान्तनकारश्च एतेषाम् अर्धमात्राकालस्स्यात् ॥

यथा ॥ चत्वारए कुरुते तस्मात् ॥ तेनार्हति ॥ आग्राव्ण्णः ॥

तपन् यथा पूर्वम् ॥ सन् वाचं न वदेत् ॥ आत्मन् हा ३ इत्यह्वयत् ॥

व ॥ अवसाने लकारस्य त्रिपादमात्रिको भवेत् ॥

पदावसाने लकारस्य त्रिपाद मात्राकालस्स्यात् ॥ पदावसाने लकारो यथा ॥ १२२

बहिस्ते अस्तु बाल् ॥ अवसान इति किम् ॥ बैल्वो यूपो भवत्यसौ ॥

व ॥ एकमात्रोन्तगो नस् स्याद्दीर्घात्तु यवहोत्तरः ॥

यश्च वश्च हश्च यवहाः ते उत्तरे यस्य सः यवहोत्तरः दीर्घात्परः ॥ १२३

पदान्तगः नकारः एकमात्रिकः स्यात् ॥ यथा ॥

मित्रो जनान् यातयति ॥ एतान् वा अरुणः ॥ एतान् होमानजुहवुः ॥

दीर्घात्पर इति किम् ॥ एतस्मिन्वै लोक इन्द्रो वृत्रमहन् ॥

व ॥ वत्सानुसारिणी व्यक्ति रादिदीर्घ्येकमात्रिका ॥ १२४

ऐदौ दीर्घः अस्याः अस्तीत्यादिदीर्घव्यक्तिः ॥ वत्सानुसारिणीसंज्ञिका एकमात्रिका

स्यात् ॥ यथा ॥ आपो वा इदमग्रे ॥ धीरासो अनुदृश्य ॥

व ॥ सा वत्सानु सृतिर्व्यक्ति रन्त्यदीर्घ्येकमात्रिका ॥ अन्त्यम् ॥ दीर्घम् ॥ १२५

अस्याः ॥ अस्तीत्यत्र दीर्घव्यक्तिः सा वत्सानुसृतिसंज्ञिका एकमात्रिका

स्यात् ॥ यथा ॥ त आवहन्ति कवयः पुरस्तात् ॥ स ईम्ममाद ॥

व ॥ पाकवत्युभयह्रस्वी व्यक्तिः पादोनमात्रिका ॥ उभयस्वरौ पूर्वापरस्वरौ

ह्रस्वौ अस्यास्त इत्युभयह्रस्वी व्यक्तिः पाकवतीसंज्ञिका पादोनमात्रिका

त्रिपादमात्रिका स्यात् ॥ १२६

यथा ॥ स उवेकविऐशवर्तनिः ॥

य उद्यन्तस् स्तोमाः ॥ य उचैनमेवं वेद ॥

व ॥ व्यक्तिः पिपीलिका पादमात्रिकोभय दीर्घिका ॥ १२७

उभयदीर्घी आद्यन्तदीर्घी व्यक्तिः पिपीलिकासंज्ञिका पाद

मात्रिका स्यात् ॥ यथा ॥ वा आरण्यम् ॥ सो एवैषैतस्य ॥ या आविविशुः ॥

व ॥ नादो ह्रस्वाद्द्विमात्रः स्याद्दीर्घात्तु मात्रिको भवेत् ॥ १२८

ह्रस्वात् परो नादः द्विमात्राकालः स्यात् ॥ यथा ॥ शीर्षण्ण् ॥

युङ्ङ् ॥ तस्मिन् ॥ वीर्यम् ॥ दीर्घात्परो नादः एकमात्रिकः स्यात् ॥

यथा ॥ अर्वाङ् ॥ एतान् ॥

व ॥ ह्रस्व संयोगमध्यस्थो नुस्वारोप्येक मात्रिकः ॥ १२९

ह्रस्वश्च संयोगश्च ह्रस्वसंयोगौ तयोः मध्यस्थः अनुस्वारः एकमात्राकालः स्यात् ॥ यथा ॥ सऍश्रवाह ॥ सऍस्कृतम् ॥ ह्रस्वसंयोग मध्यग इति किम् ॥ योऐशुम् ॥ ताऐहस्ते ॥

व ॥ ह्रस्वाद्द्विमात्रो नुस्वारः प्लुताद्दीर्घात्तु मात्रिकः ॥ १३०

ह्रस्वस्वरात्परः अनुस्वारः द्विमात्रः स्यात् ॥ दीर्घात्परः प्लुतात्परो वा एकमात्रिकः स्यात् ॥ यथा ॥ सऐसमिद्युवसे ॥ अऐहोमुचे ॥ अजिघाऐसन् ॥ पुमाऐसम् ॥

व ॥ अनुस्वारः स्वरोर्ध्वश्चेत् विरामो मध्यगस्तयोः ॥ १३१

सपादमात्रिकौ स्यातामनुस्वारविरामकौ ॥ स्वरः ऊर्ध्वो यस्य सः स्वरोर्ध्वः स्वरो

र्ध्वानुस्वारश्च तत्स्वरश्च तयोः मध्यं गच्छतीति मध्यगः ॥

विरामश्चापि एतौ अनुस्वारविरामौ सपादमात्रिकौ स्यामित्यर्थः ॥

यथा ॥ मर्त्याऐ आविवेश ॥ सो अस्माऐ अभयतमेन नेषत् ॥ गोमाऐ अग्नेविमान् ॥ इडावाऐ एषो असुर ॥

व ॥ ह्रस्वात् द्विमात्रिकौ स्यातां खथोर्ध्वे सपरे ङनौ ॥ १३२

ङश्च नश्च ङनौ ह्रस्वात् परौ द्विमात्रिकौ स्याताम् सकारोर्ध्व खकारो

र्ध्वे सति ॥ यथा ॥ सद्दङ्ख्समानैः स्यात् ॥ एमन्थ्सादयामि ॥

ह्रस्व पूर्व इति किम् ॥ प्राङ्ख्सोमः ॥ तान्थ्सुब्धान् ॥

व ॥ ङनावनित्य खथोर्ध्वे षपरे हल्परे च हे ॥ सान्निध्यात् ॥ १३३

ह्रस्वपूर्व इति लभ्यते ॥ ह्रस्वात्परौ ङकारनकारौ षकारोत्तरानित्य खथोर्ध्वे सति

द्विमात्रिकौ स्याताम् ॥ व्यञ्जनोत्तरहकारोत्तरे सति ङकारनकारौ द्वि

मात्रिकौ स्याताम् ॥ यथा ॥ प्रत्यङ्ख्षडहः ॥

प्रणवान्ते पवर्गोर्ध्वे अवग्रहान्ते तथैव च ॥

वाक्यान्ते तु विरामश्च सार्धमात्रः प्रकीर्तितः ॥

प्रणवस्य अन्तः तस्मिन् पवर्गोर्ध्वे सति विरामश्च अवग्रहान्ते विरामश्च

वाक्यान्ते विरामश्च अर्धेन सहितः ॥

सार्धः सार्धश्चासौ मात्रिकश्च सार्धमात्रिकः स्यात् ॥

यथा ॥ ओम् ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ प्रप्रेति प्र - प्र ॥ यज्ञेयज्ञ इति यज्ञे - यज्ञे ॥
सप्तसप्तेति सप्त - सप्त ॥ शमीगर्भादग्निं मन्थति ॥ एषा वा अग्नेर्यज्ञिया तनूः ॥

विरामः प्रणवान्ते च पदान्ते च द्विमात्रिकः ॥

पवर्गोर्ध्वव्यतिरिक्त प्रणवान्ते च पदान्ते च विरामः द्विमात्रिकः स्यात् ॥

यथा ॥ ओम् सावित्राणि जुहोति ॥ इषेत्वोर्जे त्वा ॥ बर्हिषः ॥ अहम् ॥

देवयज्ययेति देव - यज्यया ॥

व ॥ अर्धान्ते वाप्यृगन्ते वा विरामः स्यात् त्रिमात्रिकः ॥ अर्धान्तस्य अन्तः तस्मिन् ॥ १३४

विरामः त्रि मात्रिकः स्यात् ॥ ऋचः अन्तः तस्मिन् विरामः त्रिमात्रिकः स्यात् ॥

यथा ॥ आपो ह यत्प्रजापते ॥ स वेद पुत्रः ॥ पृथिव्या अध्याभरत् ॥

युक्त्वाय मनसा देवान् ॥

व ॥ विरामः पञ्चमात्रः स्यादनुवाकस्य सर्वतः ॥ अनुवाकस्य विरामः पञ्चमात्राकालः स्यात् ॥ १३५

यथा ॥ उरुशऐस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ दक्षिणैतद्वै वज्रस्य रूपऐ समृद्ध्यै ॥

व ॥ ग्रन्थस्यान्ते विरामश्च त्रिंशन्मात्र उजीरितः ॥ १३६

ग्रन्थान्ते विरामः त्रिंशन्मात्राकाल इत्यर्थः ॥ यथा ॥ योनिस्समुद्रो बन्धुः ॥

येभ्य श्चैनत्प्राहुः ॥ तस्माद्ब्रह्मणो महिमानम् ॥

व ॥ स्वरव्यञ्जनयो र्योगे तयोस्तत्स्वरकालवत् ॥ स्वरश्च व्यञ्जनं च स्वरव्यञ्जने तयो र्योगे स्वरकालवद्भवतीत्यर्थः ॥ १३७

यथा ॥ यदग्ने यानि कानि चा ते ॥

व ॥ कालवर्णस्वराङ्गानि कम्परङ्गप्लुतानि च ॥ १३८

कर्तव्यानि क्रमात् पृथग्वर्ण विचक्षणैः ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतान् ककारादिवर्णान् अकारादि स्वरान् पूर्वाङ्गपराङ्गवर्णान् कम्पस्वरान् रङ्गददीर्घरङ्प्लुतस्वरान्

प्लुतस्वरान् वर्णक्रमपाठरूकैः पृथक्पृथक् शास्त्रतः प्रातिशाख्यादिभिः

वर्णक्रमदर्पणे च स्वरलक्षणं ज्ञात्वा वक्तव्यानीत्यर्थः ॥ यथा ॥

व्यतिषजेथ्स्त्र्येवास्य जायते ॥ परस्वराङ्ग अणुमात्राकाल यकार,

परस्वराङ्ग अणुमात्राकाल रेफ, परस्वराङ्ग अणुमात्राकाल तकार,

पूर्वस्वराङ्ग अणुमात्राकाल अभिनिधान तकार, पूर्वस्वराङ्ग अणुमात्रा

काल सकार, पूर्वस्वराङ्ग अणुमात्राकाल थकार, पूर्वस्वराङ्ग अणुमात्रा

काल पूर्वस्वराङ्ग तकार दृढतर क्षैप्र स्वरित द्विमात्राकाल एकारः ॥

एवं सर्वत्र वर्णविचक्षणैः वक्तव्यः ॥

व ॥ ज्ञात्वा पूर्वं प्राति शाख्यं शिक्षाश्च घनदर्पणम् ॥ १३९

घनस्याभ्यासदानाभ्यां भूसुरो मोक्ष माप्नुयात् ॥

घनावधानं प्रवदन्त्सर्वशिक्षाविशारदः ॥

घनदर्पणविद् विप्रो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् ॥

नियतो हदि संहितां पदक्रममुच्चार्य जटाघनौ ततः ॥

घनदर्पणमप्यधीतवान्परकैवल्यमवाप्नुयाद्द्विजः ॥

इति श्रीचूड सुब्बावधानि सोमयाजुलगारु स्वरलक्षणसार घनदर्पणव्याख्यानं

कृतं प्रतिसदृशमशेषं प्रांजलिः ॥ प्रतिकासु प्रतिविलिखितमेतज्जन्मया मन्दबुध्या ॥ तदखिलमपि दृष्ट्वा साधु वासाधु वास्मत्करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥

बद्धपृष्ठरूकटिग्रीव स्तब्धचक्षुरधोमुखः ॥ कष्टेन लिखितं ग्रन्थं पुत्रवत् परिपालयेत् ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥

अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

इति घनदर्पणं सम्पूर्णम् ॥